THE

ÁNANDAŚRAM SANSKRITA SERIES,

No. 9.

THE MUNDAKOPANISHAD

WITH

THE BHÁSHYA OF ŚRÎMAT ŚANKARÁCHÁRYA

AND

ITS COMMENTARY BY

ŚRÎMAT ÁNANDAJNÁYANA ALSO DIPIKA OF THE SAME BY

SRIMAT NARAYANA

EDITED BY

PANDITS AT THE ÁNANDÁŚRAM

(*Second Edition*)

PUBLISHED BY

HARI NARAYANA APTÉ,

Superintendent, Ánandáśrama.

PRINTED AT THE ÁNANDÁŚRAMA PRESS,

POONA.

1897.

Price 10 Annas.

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

मूल्यम् प्रेषणव्ययः

ग्रन्थाङ्काः रु॰आ॰ आ॰पै॰

१. गणेशाथर्वशीर्षं सभाष्यं, 'वामनशास्त्री इस्लांपूरकर' इत्येतैः संशोधितम् । ० ६ ० ६

२. रुद्राध्यायः सायणाचार्यभट्टभास्करप्रणीतभाष्याभ्यां संवलितोऽनेकपण्डितैः संशोधितः १ ६ १ ६

३. पुरुषसूक्तं सायणाचार्यप्रणीतभाष्योपेतं, बहुभिर्विद्वद्भिः संशोधितम् ... ० ४ ० ६

४. योगरत्नाकरः, कुण्टे इत्युपाह्वैः 'अण्णामोरेश्वर' इत्येतैः कृतेन प्रस्तावेन समेत आनन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितः ५ ० ५ ०

५. ईशावास्योपनिषत्सटीकशांकरभाष्योपेता, महामहोपाध्यायैः 'आगाशे' इत्युपाह्वैर्बालशास्त्रिभिः संशोधिता। उवटाचार्यकृतमीशावास्यभाष्यम्—आनन्दभट्टोपाध्यायकृतमीशावास्यभाष्यम्—अनन्ताचार्यकृतमीशावास्यभाष्यं च, इदं पुस्तकत्रयं महामहोपाध्यायैर्बोडसोपाह्वै राजारामशास्त्रिभिः संशोधितम् । ब्रह्मानन्दसरस्वतीकृतमीशावास्यरहस्यम्—शंकरानन्दकृता ईशावास्यदीपिका—रामचन्द्रपण्डितकृता ईशावास्यरहस्यविवृतिश्च, एतत्पुस्तकत्रितयमानन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितम् ... ० १४ १ ६

६. केनोपनिषत्सटीकशांकरपदभाष्यवाक्यभाष्योपेता महामहोपाध्यायैः आगाशे इत्युपाह्वैर्बालशास्त्रिभिः संशोधिता । शंकरानन्दकृता केनोपनिषद्दीपिका—नारायणविरचिता केनोपनिषद्दीपिका च, इदं पुस्तकद्वितयमानन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितम् १ ० १ ६

७. काठकोपनिषत्सटीकाद्वयशांकरभाष्योपेता, मास्टर ऑफ् आर्ट्स् इत्युपपदधारिभिः काशीनाथतनूजै राजवाडे इत्युपाह्वैर्वैजनाथशर्मभिः संशोधिता १ ४ १ ६

८. प्रश्नोपनिषत्सटीकशांकरभाष्योपेता, शंकरानन्दविरचिता प्रश्नोपनिषद्दीपिका च, एतत्पुस्तकद्वयमानन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितम् १ ० १ ६

९. मुण्डकोपनिषत्सटीकशांकरभाष्योपेता, नारायणविरचिता मुण्डकोपनिषद्दीपिका च, एतत्पुस्तकद्वयमानन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितम् ० १० १ ६

१०. सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत्सटीकशांकरभाष्योपेता, अहमदाबादनाम्नि नगरे संस्कृताध्यापकैः काथवटे इत्युपाह्वैः रा॰ रा॰ 'आबासाहेब' इत्येतैः संशोधिता, तथाऽऽनन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधिता शंकरानन्दविरचिता माण्डूक्योपनिषद्दीपिका च २ ६ २ ६

११. ऐतरेयोपनिषत्सटीकशांकरभाष्योपेता, विद्यारण्यविरचिता ऐतरेयोपनिषद्दीपिका च, एतत्पुस्तकद्वयमानन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितम् १ २ १ ६

१२ तैत्तिरीयोपनिषत्सटीकशांकरभाष्योपेता, 'पण्डित वामनशास्त्री इस्लांपूरकर' इत्येतैः संशोधिता । शंकरानन्दकृता तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिका, तथा विद्यारण्यकृता तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिका च, एतत्पुस्तकद्वयमानन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितम् ... ३ ५ ३ ६

रु०आ० आ०पै०

१३. तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यवार्तिकं सुरेश्वराचार्यकृतं सटीकमानन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितम् २ २ २ ६

१४. छान्दोग्योपनिषत्सटीकशांकरभाष्योपेता, 'आगाशे' इत्युपाह्वैर्बालशास्त्रितनूजैः काशीनाथशास्त्रिभिः संशोधिता ५ ० ४ ६

१५. बृहदारण्यकोपनिषत्सटीकशांकरभाष्योपेता, 'आगाशे' इत्युपाह्वैर्बालशास्त्रितनूजैः काशीनाथशास्त्रिभिः संशोधिता ८ ० ७ ०

१६–१. बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकमानन्दगिरिकृतटीकासमेतम् । एतत्पुस्तकम् 'आगाशे' इत्युपाह्वैर्बालशास्त्रितनूजैः काशीनाथशास्त्रिभिः संशोधितम् । तत्र केवलसंबन्धवार्तिकरूपः प्रथमो भागस्तस्य मूल्यम् ३ ४ ३ ६

१६–२. बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकमानन्दगिरिकृतटीकासमेतम् । अस्य प्रथमद्वितीयाध्यायद्वयरूपो द्वितीयो विभागस्तस्य मूल्यम् ८ ८ ७ ६

१६–३. बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकमानन्दगिरिकृतटीकासमेतम् । अस्य तृतीयाध्यायादिषष्ठाध्यायान्तस्तृतीयो भागस्तस्य मूल्यम्... ... ...१० १२ ८ ६

१७. कृष्णयजुर्वेदीयश्वेताश्वतरोपनिषत्सभाष्या तथा च शंकरानन्दकृता श्वेताश्वतरोपनिषद्दीपिका, नारायणकृता श्वेताश्वतरोपनिषद्दीपिका, विज्ञानभगवत्कृतं श्वेताश्वतरोपनिषद्विवरणम्, एतत्पुस्तकचतुष्टयमानन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितम्... २ ४ २ ६

१८. सौरपुराणं, लेले इत्युपाह्वैः वे० शा० रा० काशीनाथशास्त्रिभिः संशोधितम् ३ ० २ ६

१९. रसरत्नसमुच्चयः, वैराजक्षेत्रनिवासिभिः रा० रा० बापटोपाह्वैः कृष्णराव इत्येतैः संशोधितः ३ १२ ३ ६

२०. श्रीमद्विद्यारण्यकृतो जीवन्मुक्तिविवेकः वे० शा० रा० पणशीकरोपाह्वैर्वासुदेवशास्त्रिभिः संशोधितः १ ३ २ ६

२१–१. श्रीमद्द्वैपायनप्रणीतब्रह्मसूत्राण्यानन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरशारीरकभाष्यसमेतानि । तानि च वे० शा० सं० रा० येकसंबेकरोपाह्वैर्नारायणशास्त्रिभिः संशोधितानि । तत्र प्रथमोऽध्यायः, द्वितीयाध्यायस्य पादद्वयं च, इत्येतद्द्वयं प्रथमो भागस्तस्य मूल्यम् ६ ० ५ ०

२१–२. श्रीमद्द्वैपायनप्रणीतब्रह्मसूत्राण्यानन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरशारीरकभाष्योपेतानि । तेषां च द्वितीयाध्यायान्तिमपादद्वयसमेततृतीयाध्यायचतुर्थाध्यायरूपो द्वितीयो भागस्तस्य मूल्यम् ६ ० ५ ०

२२. विद्यारण्यकृतः श्रीशंकरदिग्विजयो धनपतिसूरिकृतडिण्डिमाख्यटीकयाऽद्वैतराज्यलक्ष्मीटीकान्तर्गतविशेषविभागटिप्पण्या च समेत आनन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितः ६ ० ५ ०

२३. भारतीतीर्थमुनिप्रणीतो वैयासिकन्यायमालाविस्तरः, जयपुरमहाराजाश्रितेन संस्कृतपाठशालाध्यापकेन वे० शा० दाधीचपण्डितशिवदत्तेन संशोधितः ... १ १२ १ ६

२४. श्रीमन्माधवप्रणीतो जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः, जयपुरमहाराजाश्रितेन संस्कृतपाठशालाध्यापकेन वे० शा० दाधीचपण्डितशिवदत्तेन संशोधितः ८ ० ७ ०

२५–१. स्कन्दपुराणान्तर्गता सूतसंहिता श्रीमाधवाचार्यकृतटीकोपेता वे० शा०

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ९

मुण्डकोपनिषत्

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता ।

तथा

नारायणविरचिता मुण्डकोपनिषद्दीपिका च ।

पुस्तकद्वयमेतदानन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितम् ।

तच्च

हरि नारायण आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

द्वितीयेयं मुद्रणावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८१८

खिस्ताब्दाः १८९६

मूल्यं दशाऽऽणकाः ।

आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

अथास्या मुण्डकोपनिषद आदर्शपुस्तकानि यैः संस्करणार्थं प्रदत्तानि तेषां नामादीनि पुस्तकानां संज्ञाश्च प्रदर्श्यन्ते ।

(क.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता बिब्लिओथिका इण्डिकेत्याख्यग्रन्थावल्यां मुद्रिता, पुण्यपत्तननिवासिनां कै० वे० शा० रा० रा० देवोपाह्वबालशास्त्रिणाम् ।

(ख.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, इन्दूरपुरनिवासिनां किबे इत्युपाह्वानां श्रीयुतानां रा. रा. भाऊसाहेब बाळासाहेब इत्येतेषाम् ।

(ग.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता काश्यां शिलामुद्रिता, आनन्दाश्रमपुस्तकसंग्रहस्था । मुद्रणकालः—सं० १९४२ ।

(घ.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषन्मूलमात्रा, पुण्यपत्तननिवासिनां श्रीयुतानां रा. रा. भाऊसाहेब नगरकर इत्येतेषाम् । लेखनकालः—शके १७०१ ।

(ङ.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, वटोदरनिवासिनां श्रीयुतानां पटवर्धनोपाह्वानां रा० रा० कृष्णराव भीमाशंकर इत्येतेषाम् ।

(च.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता उज्जयिनीक्षेत्रनिवासिनां वे. शा. सं. रा. रा. सोरटीबुवा इत्येतेषाम् ।

(छ.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषद्भाष्यटीका, उज्जयिनीक्षेत्रनिवासिनां आठवले इत्युपाह्वानां वे. रा. रा. रामचन्द्र भट्ट इत्येतेषाम् । लेखनकालः—शके १६३२ ।

(ज.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषद्भाष्यसमेता, विंचूरपुरनिवासिनां श्रीयुतानां रा. रा. रावसाहेब अण्णासाहेब इत्येतेषाम् ।

(झ.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, वटोदरनिवासिनां श्रीयुतानां पटवर्धनोपाह्वानां रा. रा. कृष्णराव भीमाशंकर इत्येतेषाम् ।

(ञ.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता नागपुरनिवासिनां श्रीयुतानां रा. रा. अप्पासाहेब बुटी इत्येतेषाम् ।

(ट.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता करवीरपुरनिवासिनां श्रीमतां वे. शा. सं. गुरुमहाराजानाम् । लेखनकालः—संवत् १८७८ ।

(क.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषद्दीपिका मुम्बापुरनिवासिनां वे. शा. सं रा. रा. जयकृष्णमहाराजानाम् ।

समाप्तेयमादर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।



मुण्डकोपनिषत् ।

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता ।

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ ब्रह्मा देवानामित्याद्याथर्वणोपनिषत् । अस्याश्च विद्यासंप्रदायकर्तृपारम्पर्यलक्षणसंबन्धमादावेवाऽऽह स्वयमेव स्तुत्यर्थम् । एवं हि महद्भिः परमपुरुषार्थ-

---

यदक्षरं परं ब्रह्म विद्यागम्यमितीरितम् ।
यस्मिञ्ज्ञाते भवेज्ज्ञातं सर्वं तत्स्यामसंशयम् ॥ १ ॥

ब्रह्मोपनिषद्गर्भोपनिषदाद्या अथर्वणवेदस्य बह्व्य उपनिषदः सन्ति । तासां शारीरकेऽनुपयोगित्वेनाव्याचिख्यासितत्वाददृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेरित्याद्यधिकरणोपयोगितया मुण्डकस्य व्याचिख्यासितस्य प्रतीकमादत्ते—**ब्रह्मा देवानामित्याद्याथर्वणोपनिषदिति** । व्याचिख्यासितेति शेषः । नन्वियमुपनिषन्मन्त्ररूपा मन्त्राणां चेषे त्वेत्यादीनां कर्मसंबन्धेनैव प्रयोजनव[1]त्त्वम् । एतेषां च मन्त्राणां कर्मसु विनियोजकप्रमाणानुपलम्भेन तत्संबन्धासंभवान्निष्प्रयोजनत्वाद्व्याचिख्यासित[2]त्वं न संभवतीति शङ्कमानस्योत्तरम् । सत्यं कर्मसंबन्धाभावेऽपि ब्रह्मविद्याप्रकाशनसामर्थ्याद्विद्यया संबन्धो भविष्यति । ननु विद्यायाः पुरुषकर्तृकत्वात्तत्प्रकाशकत्वेऽस्या उपनिषदोऽपि पौरुषेयत्वप्रसङ्गात्पाक्षिकपुरुषदोषजत्वशङ्कयाऽप्रामाण्याद्व्याचिख्यासितत्वं नोपपद्यत इत्या[3]शङ्क्याऽऽह—**अस्याश्चेति** । विद्यायाः संप्रदायप्रवर्तका एव पुरुषा न तूत्प्रेक्षया निर्मातारः संप्रदायकर्तृत्वमपि नाधुनातनं येनानाश्वासः स्यात् । किंत्वनादिपारम्पर्यागतम् । ततोऽनादिप्रसिद्धब्रह्मविद्याप्रकाशनसमर्थोपनिषदः पुरुषसंबन्धः संप्रदायकर्तृत्वपारम्पर्यलक्षण एव तमादावेवाऽऽहेत्यर्थः । विद्यासंप्रदायकर्तृत्वमेव पुरुषाणाम् । यथा विद्यायाः पुरुषसंबन्धस्तथैवोपनिषदोऽपि । यदि पुरुषसंबन्धो विवक्षितः पौरुषेयत्वपरिहाराय तर्हि तथाभूतसंबन्धाभि[4]धायकेनान्येन भवितव्यं स्वयमेव स्वसंबन्धाभिधायक[5]त्वे स्ववृत्तिप्रसङ्गादित्याशङ्क्याऽऽह—**स्वयमेव स्तुत्यर्थमिति** ।

---

१ ङ. च. छ. °नत्व° । २ ङ. च. झ. °तव्यं न । ३ क. ख. °त्याह । ४ ग. च. झ. °धायिनाऽन्ये° । ५ क. ख. °कत्व आत्माश्रयप्र° ।

साधनत्वेन गुरुणाऽऽयासेन लब्धा विद्येति श्रोतृबुद्धिप्ररोचनाय विद्यां महीकरोति। स्तुत्या प्ररोचितायां हि विद्यायां सादराः प्रवर्तेरन्निति[१]। प्रयोजनेन तु विद्यायाः साध्यसाधनलक्षणसंबन्धमुत्तरत्र[२] वक्ष्यति—"भिद्यते हृदयग्रन्थिः" इत्यादिना। अत्र चापरशब्दवाच्यायामृग्वेदादिलक्षणायां विधिप्रतिषेधमात्रपरायां विद्यायां संसारकारणाविद्यादिदोषनिवर्तकत्वं नास्तीति स्वयमेवोक्त्वा परापर[३]विद्याभेदकरणपूर्वकमविद्यायामन्तरे वर्तमाना इत्यादिना तथा परप्राप्तिसाधनं सर्वसाधनसाध्यविषयवैराग्यपूर्वकं गुरुप्रसादलभ्यां ब्रह्मविद्यामाह—परीक्ष्य लोकानित्यादिना। प्रयोजनं चासकृद्ब्रवीति ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति।

विद्यास्तुतौ तात्पर्यान्न स्ववृत्तिर्दोष इत्यर्थः। स्तुतिर्वा किमर्थेत्यत आह—श्रोतृबुद्धीति। प्रवर्तेरन्निति पाठो युक्तः। वृतुधातोरात्मनेपदित्वात्। विद्याया यत्प्रयोजनं तदेवास्या उपनिषदोऽपि प्रयोजनं भविष्यतीत्यभिप्रेत्य विद्यायाः प्रयोजनसंबन्धमाह—प्रयोजनेन त्विति। संसारकारणनिवृत्तिर्ब्रह्मविद्याफलं चेत्तर्ह्यपरविद्ययैव तन्निवृत्तेः संभवान्न तदर्थं ब्रह्मविद्याप्रकाशकोपनिषद्व्याख्यातव्येत्याशङ्क्याऽऽह—अत्र चेति। संसारकारणमविद्यादि दोषस्तन्निवर्तकत्वमपरविद्यायाः कर्मात्मिकाया न संभवत्यविरोधात्। न हि शतशोऽपि प्राणायामं कुर्वतः शुक्तिदर्शनं विना तदविद्यानिवृत्तिर्दृश्यते। ततोऽपरविद्यायाः संसारकारणा[५]विद्यानिवर्तकत्वं नास्तीति स्वयमेवोक्त्वा ब्रह्मविद्यामाहेति संबन्धः। किंच परमपुरुषार्थसाधनत्वेन ब्रह्मविद्यायाः परविद्यात्वं निकृष्टसंसारफलत्वेन च कर्मविद्याया अपरविद्यात्वम्। ततः समाख्याबलादपरविद्याया मोक्षसाधनत्वाभावोऽवगम्यत इत्यभिप्रेत्याऽऽह—परापरेति। यच्चाऽऽहुः कर्मजडाः केवलब्रह्मविद्यायाः कर्तृसंस्कारत्वेन कर्माङ्गत्वात्स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थसाधनत्वं नास्तीति तदनन्तरश्रुत्यैव निराकृतमित्याह—तथा परप्राप्तिसाधनमिति। ब्रह्मविद्यायाः कर्माङ्गत्वे कर्मणो निन्दा न स्यात्। न खल्वङ्गविधानाय प्रधानं विनिन्द्यते। अत्र[६] तु सर्वसाध्यसाधननिन्दया तद्विषयवैराग्याभिधानपूर्वकं परप्राप्तिसाधनं ब्रह्मविद्यामाह। अतो ब्रह्मविद्यायाः स्वप्रधानत्वात्तत्प्रकाशकोपनिषदां न कर्तृस्तावकत्वमित्यर्थः। यद्युपनिषदां स्वतन्त्रब्रह्मविद्याप्रकाशकत्वं स्यात्तर्हि तदध्येतॄणां सर्वेषामेव किमिति ब्रह्मविद्या न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—गुरुप्रसादलभ्यामिति। गुर्वनुग्रहादिसंस्काराभावात्सर्वेषां यद्यपि न भविष्यति तथाऽपि विशिष्टाधिकारिणां भविष्यतीति भावः। ननु स्वतन्त्रा चेद्ब्रह्मविद्या तर्हि प्रयोजनसाधनं न स्यात्। सुखदुःखप्राप्तिपरिहारयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यतावगमात्तत्राऽऽह—प्रयोजनं चेति। स्मरणमात्रेण विस्मृत-

---

१ क. ग. ङ. च. ज. झ. °र्तेयुरिति। २ क. ख. साधनसाध्यल°। ३ क. °परेति वि°। ४ क. °ह्मविद्ब्रह्मै°। ५ ङ. च. झ. °रणानि°। ६ ङ. च. झ. तत्र।

परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे इति च। ज्ञानमात्रे यद्यपि सर्वाश्रमिणामधिकार-स्तथाऽपि संन्यासनिष्ठैव ब्रह्मविद्या मोक्षसाधनं न कर्मसहितेति भैक्ष्यचर्यां चरन्तः संन्यासयोगादिति च ब्रुवन्दर्शयति। विद्याकर्मविरोधाच्च। न हि ब्रह्मात्मैकत्वदर्शनेन सह कर्म स्वप्नेऽपि संपादयितुं शक्यम्। विद्यायाः काल-विशेषाभावादनियतनिमित्तत्वात्कालसंकोचानुपपत्तिः। यत्तु गृहस्थेषु ब्रह्मवि-द्यासंप्रदायकर्तृत्वादि लिङ्गं न तत्स्थितन्यायं बाधितुमुत्सहते। न हि विधिशते-

---

सुवर्णलाभे सुखप्राप्तिप्रसिद्धे रज्जुतत्त्वज्ञानमात्राच्च सर्पजन्यभयकम्पादिदुःखनिवृत्ति-प्रसिद्धेश्च न प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यत्वं प्रयोजनस्यैकान्तिकम्। अतो विश्रब्धं श्रुतिः प्रयोजनसंबन्धं विद्याया असकृद्ब्रवीति। तस्मात्तत्प्रकाशकोपनिषदो व्याख्येयत्वं संभवतीत्यर्थः। यच्चाऽऽहुरेकदेशिनः स्वाध्यायाध्ययनविधेरर्थावबोधफलस्य त्रैवर्णि-काधिकारत्वादधीतोपनिषज्जन्ये ब्रह्मज्ञानेऽस्त्येव सर्वेषामधिकारः। ततः सर्वाश्रम-कर्मसमुच्चितैव ब्रह्मविद्या मोक्षसाधनमिति तत्राऽऽह—ज्ञानमात्र इति। सर्वस्वत्या-गात्मकसंन्यासनिष्ठैव परब्रह्मविद्या मोक्षसाधनमिति वेदो दर्शयति। तादृशसंन्यासिनां च कर्मसाधनस्य स्वस्याभावान्न कर्मसंभवः। आश्रमधर्मोऽपि शमदमाद्युपबृंहितवि-द्याभ्यासनिष्ठत्वमेव। तेषां शौचाचमनादिरपि तत्त्वतो नाऽऽश्रमधर्मो लोकसंग्रहार्थ-त्वात्। ज्ञानाभ्यासेनैवापावनत्वनिवृत्तेः "न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते" इति स्मरणात्। त्रिषवणस्नानविध्यादेरज्ञसंन्यासिविषयत्वात्। अतः कर्मनिवृत्त्यैव साहित्यं ज्ञानस्य न कर्मणेत्यर्थः। इतश्च न कर्मसमुच्चिता विद्या मोक्षसाधनमित्याह—विद्याक-र्मविरोधाच्चेति। अकर्तृ ब्रह्मैवास्मीति करोमि चेति स्फुटो व्याघात इत्यर्थः। यदा ब्रह्मात्मैकत्वं विस्मरति तदोत्पन्नविद्योऽपि करिष्यति ततः समुच्चयः संभाव्येत इति न वाच्यमित्याह—विद्याया इति। ननु गृहस्थानामङ्गिरःप्रभृतीनां विद्यासंप्रदायप्रवर्तक-त्वदर्शनाद्गृहस्थाश्रमकर्मभिः समुच्चयो लिङ्गादवगम्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—यत्त्विति। लिङ्गस्य न्यायोपबृंहितस्यैव गमकत्वाङ्गीकारात्समुच्चये च न्यायाभावात्प्रत्युत विरोधद-र्शनान्न लिङ्गेन समुच्चयसिद्धिः। संप्रदायप्रवर्तकानां च गार्हस्थ्यस्याऽऽभासमात्रत्वात्त-त्त्वानुसंधानेन मुहुर्मुहुर्बाधात्।

"यस्य मे चास्ति सर्वत्र यस्य मे नास्ति किंचन।
मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे किंचन दह्यते"

इत्युद्गारदर्शनात्कर्माभासेन न समुच्चयः स्यात्तत्र च विधिर्न दृश्यत इति भावः।

---

१ क. ख. °मृतात्परि°। २ क. ज. भैक्षच°। ३ क. ख. °लकर्मसं°। ४ ग. क. ख. °नस्या°। ग. °नस्य धनस्या°। ५ क. °र्मण इत्य°। ६ क. °व्य इ°। ७ क. ख. °त्वानु°।

नापि तमःप्रकाशयोरेकत्वसद्भावः[1] शक्यते कर्तुं किमुत लिङ्गैः केवलैरिति। एवमुक्तसंबन्धप्रयोजनाया उपनिषदो[2]ऽल्पाक्षरं ग्रन्थविवरणमारभ्यते । य इमां ब्रह्मविद्यामुपयन्त्यात्मभावेन श्रद्धाभक्तिपुरःसराः सन्तस्तेषां गर्भजन्मजरारोगाद्यनर्थपूगं निशातयति परं वा ब्रह्म गमयत्यविद्यादिसंसारकारणं चात्यन्तमवसादयति विनाशयतीत्युपनिषत् । उपनिपूर्वस्य सदेरेवमर्थस्मरणात् ।

ॐ ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता । स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥ १ ॥

ब्रह्मापरिवृढो[3] महान्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः सर्वानन्यानतिशेत[4] इति। देवानां द्योतनवतामिन्द्रादीनां प्रथमो गुणैः प्रधानः सन्प्रथमोऽग्रे वा संबभूवाभिव्यक्तः सम्यक्स्वातन्त्र्येणेत्यभिप्रायः। न तथा यथा धर्माधर्मवशात्संसारिणोऽन्ये जायन्ते । "योऽसावतीन्द्रियोऽग्राह्यः" इत्यादिस्मृतेः। विश्वस्य सर्वस्य जगतः कर्तोत्पादयिता। भुवनस्योत्पन्नस्य गोप्ता पालयितेति विशेषणं ब्रह्मणो विद्यास्तुतये । स एवं प्रख्यातमहत्त्वो ब्रह्मा ब्रह्मविद्यां ब्रह्मणः परमात्मनो विद्यां ब्रह्मविद्यां 'येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यम्' इति विशेषणात्परमात्मविषया हि सा । ब्रह्मणा वाऽग्रजेनोक्तेति ब्रह्मविद्या । तां सर्वविद्याप्रतिष्ठां सर्वविद्याभिव्यक्तिहेतुत्वा-

---

साधितं व्याख्येयत्वमुपसंहरति—**एवमिति** । ग्रन्थे कथमुपनिषच्छब्दप्रयोग इति शङ्कायामुपनिषच्छब्दवाच्यविद्यार्थत्वाल्लाक्षणिक इति दर्शयितुं विद्याया उपनिषच्छब्दार्थत्वमाह—**य इमामिति** । **आत्मभावेनेति** । प्रेमास्पदतयेत्यर्थः । अनर्थपूगं क्लेशसमूहं निशातयति शिथिलीकरोत्यपरिपक्वज्ञानाद्द्वित्रैर्जन्मभिर्मोक्षसंभवादित्यर्थः ।

"ज्ञानमप्रतिमं[5] यस्य वैराग्यं च जगत्पतेः ।
ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सह सिद्धं चतुष्टयम्" ॥

इति स्मरणाद्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः सर्वानन्यानतिक्रम्य वर्तत इति परिवृढत्वं[6] सिद्धमित्यर्थः ।

"योऽसावतीन्द्रियोऽग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः ।
सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एष स्वयमुद्बभौ" ॥

---

१ क. °कत्र संभवः । ख. °कत्र स° । २ क. ज. °दोऽल्पग्र° । ३ क. °वृद्धो म° । ४ क. °तिशयेनेति । ५ क. °तिमं य° । ६ क. °वृद्धत्वं ।

स्सर्वविद्याश्रयामित्यर्थः। सर्वविद्यावेद्यं वा वस्त्वनयैव विज्ञायत इति। "येनाश्रुतं श्रुतं भवति अमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्" इति श्रुतेः। सर्वविद्याप्रतिष्ठामिति च स्तौति। विद्यामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह। ज्येष्ठश्चासौ पुत्रश्चानेकेषु ब्रह्मणः सृष्टिप्रकारेष्वन्यतमस्य सृष्टिप्रकारस्य प्रमुखे पूर्वमथर्वा सृष्ट इति ज्येष्ठस्तस्मै ज्येष्ठपुत्राय प्राहोक्तवान्॥ १॥

अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्माऽथर्वा तां पुरोवाचा
ङ्गिरे ब्रह्मविद्याम्। स भारद्वाजाय सत्यवहाय
प्राह भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम्॥ २॥

यामेतामथर्वणे प्रवदेतावदद्ब्रह्मविद्यां ब्रह्मा तामेव ब्रह्मणः प्राप्तामथर्वा पुरा पूर्वमुवाचोक्तवानङ्गिरेऽङ्गिर्नाम्ने ब्रह्मविद्याम्। स चाङ्गिर्भारद्वाजाय भरद्वाजगोत्राय सत्यवहाय सत्यवहनाम्ने प्राह प्रोक्तवान्। भारद्वाजोऽङ्गिरसे स्वशिष्याय पुत्राय वा परावरां परस्मात्परस्मादवरेण प्राप्तेति परावरा परावरसर्वविद्याविषयव्याप्तेर्वा तां परावरामङ्गिरसे प्राहेत्यनुषङ्गः॥ २॥

शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः
पप्रच्छ। कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं
विज्ञातं भवतीति॥ ३॥

शौनकः शुनकस्यापत्यं महाशालो महागृहस्थोऽङ्गिरसं भारद्वाजशिष्यमाचार्यं विधिवद्यथाशास्त्रमित्येतत्। उपसन्न उपगतः सन्पप्रच्छ पृष्टवान्। शौनकाङ्गिरसोः संबन्धादर्वाग्विधिवद्विशेषणादुपसदनविधेः पूर्वेषामनियम इति गम्यते। मर्यादाकरणार्थं मध्यदीपिकान्यायार्थं वा विशेषणम्। अस्मदादिष्वप्युपसदनविधेरिष्टत्वात्। किमित्याह कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते नु इति वितर्के भगवो हे भगवन्सर्वं यदिदं विज्ञेयं विज्ञातं विशेषेण ज्ञातमवगतं भवतीत्येकस्मिञ्ज्ञाते

'स्वयमुद्भूतः शुक्रशोणितसंयोगमन्तरेणाऽऽविर्भूतः'—इति स्मृतेः स्वातन्त्र्यं गम्यत इत्यर्थः। वाक्योत्थबुद्धिवृत्त्यभिव्यक्तं ब्रह्मैव ब्रह्मविद्या। तच्च ब्रह्म सर्वाभिव्यञ्जकम्। ततः सर्वविद्यानां व्यञ्जकतयाऽऽश्रीयत इति सर्वविद्याश्रयाऽथवा सर्वविद्यानां प्रतिष्ठा परिसमाप्तिर्भवति यस्यामुत्पन्नायां ज्ञातव्याभावात्सा सर्वविद्याप्रतिष्ठेत्याह—सर्वविद्यावेद्यं वेति॥ १॥ २॥

प्रश्नबीजमाहुः—एकस्मिन्निति। उपादानात्कार्यस्य पृथक्सत्त्वाभावादुपादाने ज्ञाते

---

१ क. °त्यवाहा°। २ क. ज. °त्यवाहा°। ३ क. °त्यवाह°। ४ क. घ. ङ. च. झ. °रसयोः सं°। ५ क. च. °ह—क°।

सर्वविद्भवतीति शिष्टप्रवादं श्रुतवाञ्शौनकस्तद्विशेषं विज्ञातुकामः सन्कस्मिन्निति वितर्कयन्पप्रच्छ। अथवा लोकसामान्यदृष्ट्या ज्ञात्वैव पप्रच्छ। सन्ति लोके[1] सुवर्णादिशकलभेदाः[2] सुवर्णत्वाद्येकत्वविज्ञानेन विज्ञायमाना लौकिकैः। तथा किंन्वस्ति सर्वस्य जगद्भेदस्यैकं कारणम्। यदेकस्मिन्विज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवतीति। नन्वविदिते हि कस्मिन्निति प्रश्नोऽनुपपन्नः। किमस्ति तदिति तदा प्रश्नो युक्तः। सिद्धे ह्यस्तित्वे कस्मिन्निति स्यात्। यथा कस्मिन्निधेयमिति। नाक्षरबाहुल्यादायासभीरुत्वात्प्रश्नः संभवत्येव किंत्वेकस्मिन्विज्ञाते[3] सर्ववित्स्यादिति॥ ३॥

तस्मै स होवाच। द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च॥४॥

तस्मै शौनकायाङ्गिरा आह किलोवाच। किमित्युच्यते। द्वे विद्ये वेदितव्ये इति। एवं ह स्म किल यद्ब्रह्मविदो वेदार्थाभिज्ञाः परमार्थदर्शिनो वदन्ति। के ते इत्याह। परा च परमात्मविद्या। अपरा च धर्माधर्मसाधनतत्फलविषया। ननु कस्मिन्विदिते सर्वविद्भवतीति शौनकेन पृष्टं तस्मिन्वक्तव्येऽपृष्टमाहाङ्गिरा द्वे विद्ये इत्यादिना। नैष[4] दोषः क्रमापेक्षत्वात्प्रतिवचनस्य। अपरा हि विद्याऽविद्या सा निराकर्तव्या। तद्विषये हि विदिते न किंचित्तत्त्वतो विदितं स्यादिति निराकृत्य हि पूर्वपक्षं पश्चात्सिद्धान्तो वक्तव्यो भवतीति न्यायात्॥ ४॥

तत्रापरा, ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति। अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते॥ ५॥

तत्र काऽपरेत्युच्यते। ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेद इत्येते चत्वारो

तत्कार्यं ततः पृथङ्नास्तीति ज्ञातं भवतीति सामान्यव्याप्तिस्तद्बलाद्वा पप्रच्छेत्याह—अथवेति। प्रश्नाक्षराञ्जस्यमाक्षिप्य समाधत्ते—नन्वविदिते हीत्यादिना। किमस्ति तदिति प्रयोगेऽक्षरबाहुल्येनाऽऽयासः स्यात्तद्भीरुतया कस्मिन्नित्यक्षराञ्जस्ये लाघवात्प्रश्न इत्यर्थः॥ ३॥ ४॥

कल्पः सूत्रग्रन्थः। अनुष्ठेयक्रमः कल्प इत्यर्थः। अविद्याया अपगम एव पर-

---

१ क. °के सवर्णादिसक°। २ क. °दाः सव°। ३ क. ख. किं त्वस्ति तद्यस्मिन्नेक°। ४ क. °त्तत्त्वं नो वि°।

वेदाः । शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमित्यङ्गानि षडेषाऽपरा विद्या । अथेदानीमियं परा विद्योच्यते यया तद्वक्ष्यमाणविशेषणमक्षरमधिगम्यते प्राप्यते । अधिपूर्वस्य गमेः प्रायशः प्राप्त्यर्थत्वात् । न च परप्राप्तेरवगमार्थस्य भेदोऽस्ति । अविद्याया अपाय एव हि परप्राप्तिर्नार्थान्तरम् । ननु ऋग्वेदादिबाह्या तर्हि सा कथं परा विद्या स्यान्मोक्षसाधनं च । या वेदबाह्याः स्मृतय इति हि स्मरन्ति । कुदृष्टित्वान्निष्फलत्वादनादेया स्यात् । उपनिषदां च ऋग्वेदादिबाह्यत्वं स्यात् । ऋग्वेदादित्वे तु पृथक्करणमनर्थकम् । अथ कथं परेति न वेद्यविषयविज्ञानस्य विवक्षितत्वात् । उपनिषद्वेद्याक्षरविषयं हि विज्ञानमिह परा विद्येति प्राधान्येन विवक्षितं नोपनिषच्छब्दराशिः । वेदशब्देन तु सर्वत्र शब्दराशिर्विवक्षितः । शब्दराश्यधिगमेऽपि यत्नान्तरमन्तरेण गुर्वभिगमनादिलक्षणं वैराग्यं च नाक्षराधिगमः संभवतीति पृथक्करणं ब्रह्मविद्यायाः परा विद्येति कथनं चेति ॥ ५ ॥

यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम् । नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ॥ ६ ॥

यथा विधिविषये कर्त्राद्यनेककारकोपसंहारद्वारेण वाक्यार्थज्ञानकालादन्यत्रानुष्ठेयोऽर्थोऽस्त्यग्निहोत्रादिलक्षणो न तथेह परविद्याविषये वाक्यार्थज्ञानसमकाल एव तु पर्यवसितो भवति । केवलशब्दप्रकाशितार्थज्ञानमात्रनिष्ठाव्य-

---

प्राप्तिरुपचर्यते । अविद्यापगमश्च ब्रह्मावगतिरेवेति व्याख्यातमस्माभिः । ज्ञातोऽर्थस्तज्ज्ञप्तिर्वाऽविद्यानिवृत्तिरित्येतद्व्याख्यानावसरेऽतोऽधिगमशब्दोऽत्र प्राप्तिपर्याय एवेत्याह—न च परप्राप्तेरिति । साङ्गानां वेदानामपरविद्यात्वेनोपन्यासात्ततः पृथक्करणाद्वेदबाह्यतया ब्रह्मविद्यायाः परत्वं न संभवतीत्याक्षिपति—नन्विति ।

"या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः ।
सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः" इति स्मृतेः

कुदृष्टित्वादनुपादेया स्यादित्यर्थः । विद्याया वेदबाह्यत्वे तदर्थानामुपनिषदामप्यृग्वेदादिबाह्यत्वं प्रसज्येतेत्यर्थः । वेदबाह्यत्वेन पृथक्करणं न भवति । किंतु वैदिकस्यापि ज्ञानस्य वस्तुविषयस्य शब्दराश्यतिरेकाभिप्रायेणेत्याह—न वेद्यविषयेति ॥५॥

कर्मज्ञानाद्विलक्षणत्वाभिप्रायेण च पृथक्करणमित्याह—यथा विधिविषय इति ।

---

१ क. ख. °गम्येऽपि । २ क. न संभ° । ३ क. °ति । वैराग्यं चेत्यत्र यत्नान्तरमिति शेषो द्रष्टव्यः ।। ५ ॥

तिरिक्ताभावात्। तस्मादिह परां विद्यां सविशेषणेनाक्षरेण विशिनष्टि—यत्तदद्रेश्यमित्यादिना । वक्ष्यमाणं बुद्धौ संहृत्य सिद्धवत्परामृश्यते—यत्तदिति । अद्रेश्यमदृश्यं सर्वेषां बुद्धीन्द्रियाणामगम्यमित्येतत् । दृशेर्बहिष्प्रवृत्तस्य पञ्चेन्द्रियद्वारकत्वात् । अग्राह्यं कर्मेन्द्रियाविषयमित्येतत् । अगोत्रं गोत्रमन्वयो मूलमित्यनर्थान्तरम् । अगोत्रमनन्वयमित्यर्थः । न हि तस्य मूलमस्ति येनान्वितं स्यात् । वर्ण्यन्त इति वर्णा द्रव्यधर्माः स्थूलत्वादयः शुक्लत्वादयो वा । अविद्यमाना वर्णा यस्य तदवर्णमक्षरम् । अचक्षुःश्रोत्रं चक्षुश्च श्रोत्रं च नामरूपविषये करणे सर्वजन्तूनां ते अविद्यमाने यस्य तदचक्षुःश्रोत्रम् । यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादिचेतनावत्त्वविशेषणत्वात्प्राप्तं संसारिणामिव चक्षुःश्रोत्रादिभिः करणैरर्थसाधकत्वं तदिहाचक्षुःश्रोत्रमिति वार्यते "पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः" इत्यादिदर्शनात् । किंच तदपाणिपादं कर्मेन्द्रियरहितमित्येतत्। यत एवमग्राह्यमग्राहकं चातो नित्यमविनाशि । विभुं विविधं ब्रह्मादिस्थावरान्तप्राणिभेदैर्भवतीति विभुम् । सर्वगतं व्यापकमाकाशवत्सुसूक्ष्मं शब्दादिस्थूलत्वकारणरहितत्वात् । शब्दादयो ह्याकाशवाय्वादीनामुत्तरोत्तरं स्थूलत्वकारणानि तदभावात्सुसूक्ष्मम् । किंच तदव्ययमुक्तधर्मत्वादेव न व्येतीत्यव्ययम् । न ह्यनङ्गस्य स्वाङ्गापचयलक्षणो व्ययः संभवति शरीरस्येव । नापि कोशापचयलक्षणो व्ययः संभवति राज्ञ इव। नापि गुणद्वारको व्ययः संभवत्यगुणत्वात्सर्वात्मकत्वाच्च । यदेवंलक्षणं भूतयोनिं भूतानां कारणं पृथिवीव स्थावरजङ्गमानां परिपश्यन्ति सर्वत आत्मभूतं सर्वस्याक्षरं पश्यन्ति धीरा धीमन्तो विवेकिनः । ईदृशमक्षरं यया विद्ययाऽधिगम्यते सा परा विद्येति समुदायार्थः ॥ ६ ॥

यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्या-
मोषधयः संभवन्ति । यथा सतः पुरुषात्केश-
लोमानि तथाऽक्षरात्संभवतीह विश्वम् ॥ ७ ॥

भूतयोन्यक्षरमित्युक्तं तत्कथं भूतयोनित्वमित्युच्यते प्रसिद्धदृष्टान्तैः ।

अप्राप्ते प्रतिषेधप्रसङ्गान्न प्रधानपरत्वमपि शङ्कनीयमिति मत्वाऽऽह—यः सर्वज्ञ इति । अगुणत्वादिति । उपसर्जनरहितत्वादित्यर्थः । सर्वात्मकत्वाच्चेति । हेयस्यातिरिक्तस्याभावाच्चेत्यर्थः ॥ ६ ॥

ब्रह्म न कारणं सहायशून्यत्वात्कुलालमात्रवदित्यस्यानैकान्तिकत्वमुक्तमूर्णनामि-

---

१ क. कोषाप°। २ क. ग. °प्राप्तप्र°।

यथा लोके प्रसिद्धम् । ऊर्णनाभिर्लूताकीटः किंचित्कारणान्तरमनपेक्ष्य स्वयमेव सृजते स्वशरीराव्यतिरिक्तानेव तन्तून्बहिः प्रसारयति पुनस्तानेव गृह्णते च गृह्णाति स्वात्मभावमेवाऽऽपादयति । यथा च पृथिव्यामोषधयो व्रीह्यादिस्थावरान्ता इत्यर्थः । स्वात्माव्यतिरिक्ता एव प्रभवन्ति । यथा च सतो विद्यमानाज्जीवतः पुरुषात्केशलोमानि केशाश्च लोमानि च संभवन्ति विलक्षणानि ।

यथैते दृष्टान्तास्तथा विलक्षणं सलक्षणं च निमित्तान्तरानपेक्षाद्यथोक्तलक्षणादक्षरात्संभवति समुत्पद्यत इह संसारमण्डले विश्वं समस्तं जगत् । अनेकदृष्टान्तोपादानं तु सुखार्थप्रबोधनार्थम् । यद्ब्रह्मण उत्पद्यमानं विश्वं तदनेन क्रमेणोत्पद्यते न युगपद्बदरमुष्टिप्रक्षेपवदिति ॥ ७ ॥

तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते । अन्नात्प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥ ८ ॥

क्रमनियमविवक्षार्थोऽयं मन्त्र आरभ्यते । तपसा ज्ञानेनोत्पत्तिविधिज्ञतया भूतयोन्यक्षरं ब्रह्म चीयत उपचीयत उत्पिपादयिषदिदं जगदङ्कुरमिव बीजमुच्छूनतां गच्छति पुत्रमिव पिता हर्षेण । एवं सर्वज्ञतया सृष्टिस्थितिसंहारशक्तिविज्ञानवत्तयोपचितात्ततो ब्रह्मणोऽन्नमद्यते भुज्यत इत्यन्नमव्याकृतं साधारणं संसारिणां व्याचिकीर्षितावस्थारूपेणाभिजायत उत्पद्यते । ततश्चा-

---

दृष्टान्तेन । ब्रह्म जगतो नोपादानं तदभिन्नत्वात्स्वरूपस्यैवेत्यनुमानान्तरस्यानैकान्तिकत्वमाह—यथा च पृथिव्यामिति । जगन्न ब्रह्मोपादानं तद्विलक्षणत्वात् । यद्यद्विलक्षणं तत्तदुपादानकं न भवति । यथा घटो न तन्तूपादानक इति । अस्य व्यभिचारार्थमाह—यथा च सत इति । एकस्मिन्नपि दृष्टान्ते सर्वानुमानानामनैकान्तिकत्वं योजयितुं शक्यमिति शङ्कमानं प्रत्याह—अनेकदृष्टान्तेति ॥ ७ ॥

ईश्वरत्वोपाधिभूतं मायातत्त्वं महाभूतादिरूपेण सर्वजीवैरुपलभ्यत इति सर्वसाधारण्येऽपि कथं जायतेऽनादिसिद्धत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—व्याचिकीर्षितेति । कर्मापूर्वसमवायिभूतसूक्ष्ममव्याकृतमिति केचित् । तन्न तस्य प्रतिजीवं भिन्नत्वादीश्वरत्वोपाधित्वासंभवात् । सामान्यरूपेण संभवेऽपि पृथिव्यादिसामान्यानां बहुत्वात् । प्रकृतावेकत्वश्रुतिव्याकोपापाताज्जाड्यमहामायारूपेणैव संभवेऽपि न कर्मापूर्वसमवायित्वम् । तस्याकारकत्वाद्बुद्ध्यादीनामेव कारकत्वाभिधानात् । कारकावयवेष्वेव क्रियासमवायाभ्युपगमात् । किंच न कार्यस्य स्वकारणप्रकृतित्वं दृष्टमिति भूतसूक्ष्मस्यापञ्चीकृत-

---

१ क. °न्ताः । स्वा° । २ क. °थैतद्दृष्टान्तस्त° । ३ क. °मुच्छून्यतां । ग. ङ. च. झ. ञ. °मुत्सून° । ४ क. °रणोऽपि । ५ ग. ङ. ञ. °क्ष्मस्य प° । ६ क. °तपद्यक्प्र° ।

व्याकृताद्व्याचिकीर्षितावस्थातोऽन्नात्प्राणो हिरण्यगर्भो ब्रह्मणो ज्ञानक्रियाशक्त्यधिष्ठितजगत्साधारणोऽविद्याकामकर्मभूतसमुदायबीजाङ्कुरो जगदात्माऽभिजायत इत्यनुषङ्गः। तस्माच्च प्राणान्मनो मनआख्यं संकल्पविकल्पसंशयनिर्णयाद्यात्मकमभिजायते। ततोऽपि संकल्पाद्यात्मकान्मनसः सत्यं सत्याख्यमाकाशादिभूतपञ्चकमभिजायते। तस्मात्सत्याख्याद्भूतपञ्चकादण्डक्रमेण सप्तलोका भूरादयः। तेषु मनुष्यादिप्राणिवर्णाश्रमक्रमेण कर्माणि। कर्मसु च निमित्तभूतेष्वमृतं कर्मजं फलम्। यावत्कर्माणि कल्पकोटिशतैरपि न विनश्यन्ति तावत्फलं न विनश्यतीत्यमृतम्॥ ८॥

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः। तस्मा-
देतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते॥ ९॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः॥१॥

उक्तमेवार्थमुपसंजिहीर्षुर्मन्त्रो वक्ष्यमाणार्थमाह—य उक्तलक्षणोऽक्षराख्यः सर्वज्ञः सामान्येन सर्वं जानातीति सर्वज्ञः। विशेषेण सर्वं वेत्तीति सर्ववित्। यस्य ज्ञानमयं ज्ञानविकारमेव सार्वज्ञ्यलक्षणं तपो नाऽऽयासलक्षणं तस्माद्यथोक्तात्सर्वज्ञादेतदुक्तं कार्यलक्षणं ब्रह्म हिरण्यगर्भाख्यं जायते। किंच नामासौ

भूतप्रकृतित्वं न स्यात्। तस्मान्महाभूतसर्गादिसंस्कारास्पदं गुणत्रयसाम्यं मायातत्त्वमव्याकृतादिशब्दवाच्यमिहाभ्युपगन्तव्यम्। पूर्वस्मिन्कल्पे हिरण्यगर्भप्राप्तिनिमित्तं प्रकृष्टं ज्ञानं कर्म च येनानुष्ठितं तदनुग्रहाय मायोपाधिकं ब्रह्म हिरण्यगर्भावस्थाकारेण विवर्तते। स च जीवैतदवस्थाभिमानी हिरण्यगर्भ उच्यत इत्यभिप्रेत्याऽऽह—**ब्रह्मण इति**। ज्ञानशक्तिभिः क्रियाशक्तिभिश्चाधिष्ठितं विशिष्टं जगद्व्यष्टिरूपं तस्य साधारणः समष्टिरूपः सूत्रसंज्ञक इत्यर्थः। **मनआख्यमिति** समष्टिरूपं विवक्षितम्। व्यष्टिरूपस्य लोकसृष्ट्युत्तरकालत्वात्॥ ८॥

वक्ष्यमाणार्थमिति। वक्ष्यमाणस्याविद्याविवरणप्रकरणस्याऽऽरम्भार्थमुक्तपरविद्यासूत्रार्थोपसंहार इत्यर्थः। **सामान्येनेति**। समष्टिरूपेण मायाख्येनोपाधिनेत्यर्थः। **विशेषेणेति**। व्यष्टिरूपेणाविद्याख्येनोपाधिनाऽनन्तजीवभावमापन्नः स एव सर्वं स्वोपाधितत्संसृष्टं च वेत्तीत्यधिदैवमध्यात्मं च तत्त्वाभेदः सूचितः। स्रष्टृत्वं प्रजापतीनां तपसा प्रसिद्धम्। तद्वद्ब्रह्मणोऽपि स्रष्टृत्वे तपोनुष्ठानं वक्तव्यम्। ततः संसारित्वं प्रसज्येतेत्याशङ्क्याऽऽह—**यस्य ज्ञानमयमिति**। सत्त्वप्रधानमायाया ज्ञानाख्यो विकारस्तदुपा-

---

१ क. 'वस्तद'।

देवदत्तो यज्ञदत्त इत्यादिलक्षणम्। रूपमिदं शुक्लं नीलमित्यादि। अन्नं च व्रीहियवादिलक्षणं जायते। पूर्वमन्त्रोक्तक्रमेणेत्यविरोधो द्रष्टव्यः॥ ९॥

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्ये प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः॥ १॥

तदेतत्सत्यं मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यंस्तानि त्रेतायां बहुधा संततानि। तान्याचरथ नियतं सत्यकामा एष वः पन्थाः सुकृतस्य लोके॥ १॥

साङ्गा वेदा अपरा विद्योक्ता—ऋग्वेदो यजुर्वेद इत्यादिना। यत्तदद्रेश्यमित्यादिना नामरूपमन्नं च जायत इत्यन्तेन ग्रन्थेनोक्तलक्षणमक्षरं यया विद्ययाऽधिगम्यत इति परा विद्या सविशेषणोक्ता। अतः परमनयोर्विद्ययोर्विषयौ विवेक्तव्यौ संसारमोक्षावित्युत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते। तत्रापरविद्याविषयः कर्त्रादिसाधनक्रियाफलभेदरूपः संसारोऽनादिरनन्तो दुःखस्वरूपत्वाद्धातव्यः प्रत्येकं शरीरिभिः। सामस्त्येन नदीस्रोतोवदव्यवच्छेदरूपसंबन्धस्तदुपशमलक्षणो मोक्षः परविद्याविषयोऽनाद्यनन्तोऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयः शुद्धः प्रसन्नः स्वात्मप्रतिष्ठालक्षणः परमानन्दोऽद्वय इति। पूर्वं तावदपरविद्याया विषयप्रद-

---

धिकं ज्ञानविकारं सृज्यमानसर्वपदार्थाभिज्ञत्वलक्षणं तपो न तु क्लेशरूपं प्रजापतीनामिवेत्यर्थः॥ ९॥

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः॥ १॥

अनादिरुपादानरूपेणानन्तो ब्रह्मज्ञानात्प्रागन्तासंभवात्प्रत्येकं शरीरिभिर्हातव्यो दुःखरूपत्वादित्यनेन यदाहुरेकजीववादिन एकं चैतन्यमेकयैवाविद्यया बद्धं संसरति। तदेव कदाचिन्मुच्यते नास्मदादीनां बन्धमोक्षौ स्त इति तदपास्तं भवति। श्रुतिबहिष्कृतत्वात्। सुषुप्तेऽपि क्रियाकारकफलभेदरूपस्य प्रहाणं भवति। बुद्धिपूर्वकप्रहाणस्य ततो विशेषमाह—**सामस्त्येनेति**। स्वोपाध्यविद्याकार्यस्याविद्याप्रहाणेनाऽऽत्यन्तिकप्रहाणं विद्याफलमित्यर्थः। अमरोऽपक्षयरहितः। अमृतो नाशरहित इत्यर्थः। अपरविद्यायाः परविद्यायाश्च विषयौ प्रदर्श्य पूर्वमपरविद्याया विषयप्रदर्शने श्रुतेरभिप्रायमाह—**पूर्वं तावदिति**। यदिष्टसाधनतयाऽनिष्टसाधनतया वा वेदेन बोध्यते कर्म तस्यासति प्रतिबन्धे तत्साधनत्वाव्यभिचारः सत्यत्वं न स्वरूपाबाध्यत्वं प्लवा ह्येत इत्यादिना निन्दितत्वात्स्वरूपबाध्यत्वेऽपि चार्थक्रियासामर्थ्यं स्वप्नकामिन्यामिव घटत

---

१ ङ. च. झ. °रोऽमृ°। २ क. °दस्य। ३ च. अजरो°।

र्शनार्थमारम्भः । तद्दर्शने हि तन्निर्वेदोपपत्तेः । तथाच वक्ष्यति—"परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्" इत्यादिना । न ह्यप्रदर्शिते परीक्षोपपद्यत इति तत्प्रदर्शयन्नाह तदेतत्सत्यमवितथम् । किं तन्मन्त्रेष्वृग्वेदाद्याख्येषु कर्माण्यग्निहोत्रादीनि मन्त्रैरेव प्रकाशितानि कवयो मेधाविनो वसिष्ठादयो यान्यपश्यन्दृष्टवन्तः । यत्तदेतत्सत्यमेकान्तपुरुषार्थसाधनत्वात्तानि च वेदविहितान्यृषिदृष्टानि कर्माणि त्रेतायां त्रयीसंयोगलक्षणायां हौत्राध्वर्यवौद्गात्रप्रकारायामधिकरणभूतायां बहुधा बहुप्रकारं संततानि प्रवृत्तानि[१] कर्मिभिः क्रियमाणानि त्रेतायां वा युगे प्रायशः प्रवृत्तान्यतो यूयं तान्याचरथ निर्वर्तयथ नियतं नित्यं सत्यकामा यथाभूतकर्मफलकामाः सन्तः । एष वो युष्माकं पन्था मार्गः सुकृतस्य स्वयं निर्वर्तितस्य कर्मणो लोके फलनिमित्तं लोक्यते दृश्यते भुज्यत इति कर्मफलं लोक उच्यते । तदर्थं तत्प्राप्तय एष मार्ग इत्यर्थः । यान्येतान्यग्निहोत्रादीनि[२] त्रय्यां विहितानि कर्माणि तान्येष पन्था अवश्यफलप्राप्तिसाधनमित्यर्थः ॥ १ ॥

यदा लेलायते ह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने ।
तदाऽऽज्यभागावन्तरेणाऽऽहुतीः प्रतिपादयेत्[३] ॥ २ ॥

तत्राग्निहोत्रमेव तावत्प्रथमं प्रदर्शनार्थमुच्यते सर्वकर्मणां प्राथम्यात् । तत्कथम् । यदैवेन्धनैरभ्याहितैः सम्यगिद्धे समिद्धे हव्यवाहने लेलायते चलत्यर्चिस्तदा तस्मिन्काले लेलायमाने चलत्यर्चिष्याज्यभागावाज्यभागयोरन्तरेण मध्य आवापस्थान आहुतीः प्रतिपादयेत्प्रक्षिपेद्देवतामुद्दिश्य । अनेकाहप्रयोगापेक्षयाऽऽहुतीरिति बहुवचनम् । एष सम्यगाहुतिप्रक्षेपादिलक्षणः कर्ममार्गो लोकप्राप्तये पन्थास्तस्य[४] च सम्यक्करणं दुष्करम् । विपत्तयस्त्वनेका भवन्ति ॥ २ ॥

इत्यभिप्रेत्याऽऽह—तदेतत्सत्यमिति । ऋग्वेदविहितः पदार्थो हौत्रम् । यजुर्वेदविहित आध्वर्यवम् । सामवेदविहित औद्गात्रम् । तद्रूपायां त्रेतायामित्यर्थः । सत्यकामा मोक्षकामा इति समुच्चयाभिप्रायेण व्याख्यानमयुक्तम् । 'एष वः पन्थाः सुकृतस्य लोके' इति स्वर्गफलसाधनत्वविषयवाक्यशेषविरोधादिति ॥ १ ॥

आहवनीयस्य दक्षिणोत्तरपार्श्वयोराज्यभागाविज्येते[५] अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति दर्शपूर्णमासे । तयोर्मध्येऽन्ये यागा अनुष्ठीयन्ते । तन्मध्यमावापस्थानमुच्यते । अग्निहोत्राहुत्योर्द्वित्वं प्रसिद्धम् । सूर्याय स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति प्रातः । अग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति सायम् । तत्कथमग्निहोत्रं प्रक्रम्याऽऽहुतीरिति बहुवचनं तत्राऽऽह—अनेकाहेति । अनेकेष्वहःसु प्रयोगानुष्ठानानि तदपेक्षयेत्यर्थः ॥ २ ॥

---

१ ग. ङ. च. झ. निर्वृत्तानि । २ क. यानि यान्य° । ३ क. °येच्छ्रद्धया हुतम् ॥ २ ॥ ४ क. °पन्थाः श्रद्धया हुतं तस्य । ५ ख. ग. ङ. च. छ. झ. ञ. °ते इन्द्राय स्वाहा प्रजापतये स्वाहे° ।

यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौर्णमासमचातुर्मास्यमना-
ग्रयणमतिथिवर्जितं च । अहुतमवैश्वदेवमवि-
धिना हुतमासप्तमांस्तस्य लोकान्हिनस्ति ॥३॥

कथं यस्याग्निहोत्रिणोऽग्निहोत्रमदर्शं दर्शाख्येन कर्मणा वर्जितम् । अग्निहोत्रिणोऽवश्यकर्तव्यत्वाद्दर्शस्य । अग्निहोत्रसंबन्ध्यग्निहोत्रविशेषणमिव भवति । तदक्रियमाणमित्येतत् । तथाऽपौर्णमासमित्यादिष्वप्यग्निहोत्रविशेषणत्वं द्रष्टव्यम् । अग्निहोत्राङ्गत्वस्याविशिष्टत्वादपौर्णमासं पौर्णमासकर्मवर्जितम् । अचातुर्मास्यं चातुर्मास्यकर्मवर्जितम् । अनाग्रयणमाग्रयणं शरदादिकर्तव्यं तच्च न क्रियते यस्य । तथाऽतिथिवर्जितं चातिथिपूजनं चाहन्यहन्यक्रियमाणं यस्य स्वयं सम्यगग्निहोत्रकालेऽहुतम् । अदर्शादिवदवैश्वदेवं वैश्वदेवकर्मवर्जितं हूयमानमप्यविधिना हुतं न यथाहुतमित्येतत् । एवं दुःसंपादितमसंपादितमग्निहोत्राद्युपलक्षितं कर्म किं करोतीत्युच्यत आसप्तमान्सप्तमसहितांस्तस्य कर्तुर्लोकान्हिनस्ति हिनस्तीवाऽऽयासमात्रफलत्वात् । सम्यक्क्रियमाणेषु हि कर्मसु कर्मपरिणामानुरूपेण भूरादयः सत्यान्ताः सप्त लोकाः फलं प्राप्यन्ते । ते लोका एवंभूतेनाग्निहोत्रादिकर्मणा त्वप्राप्यत्वाद्धिंस्यन्त इवाऽऽयासमात्रं त्वव्यभिचारीत्यतो हिनस्तीत्युच्यते । पिण्डदानाद्यनुग्रहेण वा संबध्यमानाः पितृपितामहप्रपितामहाः पुत्रपौत्रप्रपौत्राः स्वात्मोपकाराः सप्त लोका उक्तप्रकारेणाग्निहोत्रादिना न भवन्तीति हिंस्यन्त इत्युच्यते ॥ ३ ॥

दर्शस्याग्निहोत्राङ्गत्वे प्रमाणाभावात्कथं तदकरणमग्निहोत्रस्य विपत्तिरित्याशङ्क्य यावज्जीवचोदनावशादग्निहोत्रिणोऽवश्यकर्तव्यत्वात्तदकरणं भवेद्विपत्तिरित्यभिप्रेत्य विशेषणम् । शरदादिषु नूतनान्नेन कर्तव्यमाग्रयणं कर्म । अदर्शादिवदवैश्वदेवमिति विशेषणम् । वैश्वदेवस्याग्निहोत्रानङ्गत्वेऽप्यावश्यकत्वादित्यर्थः । पिण्डोदकदानेन पित्रादीनां त्रयाणामुपकरोति यजमानः पुत्रादीनां च त्रयाणां ग्रासादिदानेन । ततो मध्यवर्तिना यजमानेन संबध्यमानाः पूर्वे त्रय उत्तरे च त्रयो गृह्यन्त इत्याह—पिण्डदानादीति ॥ ३ ॥

---

१ ख. ज. हुतमय° । २ क. प्राप्यते । ३ क. °र्शपूर्णमासस्या° ।

काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या
च सुधूम्रवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च
देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥ ४ ॥

काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः । काल्याद्या विश्वरुच्यन्ता लेलायमाना अग्नेर्हविराहुतिग्रसनार्था एताः सप्त जिह्वाः ॥ ४ ॥

एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाऽऽहु-
तयो ह्याददायन् । तं नयन्त्येताः सूर्यस्य
रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥ ५ ॥

एतेष्वग्निजिह्वाभेदेषु योऽग्निहोत्री चरते कर्माऽऽचरत्यग्निहोत्रादि भ्राजमानेषु दीप्यमानेषु । यथाकालं च यस्य कर्मणो यः कालस्तत्कालं यथाकालं यजमानमाददायन्नाददाना आहुतयो यजमानेन निर्वर्तितास्तं नयन्ति प्रापयन्त्येता आहुतयो या इमा अनेन निर्वर्तिताः सूर्यस्य रश्मयो भूत्वा रश्मिद्वारैरित्यर्थः । यत्र यस्मिन्स्वर्गे देवानां पतिरिन्द्र एकः सर्वानुपर्यधिवसतीत्यधिवासः ॥ ५ ॥

एह्येहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मि-
भिर्यजमानं वहन्ति । प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽ-
र्चयन्त्य एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः॥६॥

कथं सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्तीत्युच्यत एह्येहीत्याह्वयन्त्यः । सुवर्चसो दीप्तिमत्यः । किंच प्रियामिष्टां वाचं स्तुत्यादिलक्षणामभिवदन्त्य उच्चारयन्त्योऽर्चयन्त्यः पूजयन्त्यश्चैष वो युष्माकं पुण्यः सुकृतः पन्था ब्रह्मलोकः फलरूपः । एवं प्रियां वाचमभिवदन्त्यो वहन्तीत्यर्थः । ब्रह्मलोकः स्वर्गः प्रकरणात् ॥ ६ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥
आहुतयो यजमानं वहन्तीति संबन्धः ॥ ६ ॥

---

१ क. ख. 'कृतो यथा ब्र' ।

प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं
येषु कर्म। एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा
जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति ॥ ७ ॥

एतच्च ज्ञानरहितं कर्मैतावत्फलमविद्याकामकर्मकार्यमतोऽसारं दुःखमूलमिति निन्द्यते। प्लवा विनाशिन इत्यर्थः। हि यस्मादेतेऽदृढा अस्थिरा यज्ञरूपा यज्ञस्य रूपाणि यज्ञरूपा यज्ञनिर्वर्तका अष्टादशाष्टादशसंख्याकाः षोडशर्त्विजः पत्नी यजमानश्चेत्यष्टादश। एतदाश्रयं कर्मोक्तं कथितं शास्त्रेण। येष्वष्टादशस्ववरं केवलं ज्ञानवर्जितं कर्म। अतस्तेषामवरकर्माश्रयाणामष्टादशानामदृढतया प्लवत्वात्प्लवते सह फलेन तत्साध्यं कर्म। कुण्डविनाशादिवत्क्षीरदध्यादीनां तत्स्थानां नाशः। यत एवमेतत्कर्म श्रेयः श्रेयःकरणमिति येऽभिनन्दन्त्यभिहृष्यन्त्यविवेकिनो मूढा अतस्ते जरां च मृत्युं च जरामृत्युं किंचित्कालं स्वर्गे स्थित्वा पुनरेवापि यन्ति भूयोऽपि गच्छन्ति ॥ ७ ॥

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितंमन्यमानाः। जङ्घन्यमानाः परियन्ति मूढा
अन्धेनैव नीयमाना यथाऽन्धाः ॥ ८ ॥

किंचाविद्यायामन्तरे मध्ये वर्तमाना अविवेकप्रायाः स्वयं वयमेव धीरा धीमन्तः पण्डिता विदितवेदितव्याश्चेति मन्यमाना आत्मानं संभावयन्तस्ते च जङ्घन्यमाना जरारोगाद्यनेकानर्थव्रातैर्हन्यमाना भृशं पीड्यमानाः परियन्ति विभ्रमन्ति मूढाः। दर्शनवर्जितत्वादन्धेनैवाचक्षुष्केणैव नीयमानाः प्रदर्श्यमानमार्गा यथा लोकेऽन्धा अक्षिरहिता गर्तकण्टकादौ पतन्ति तद्वत् ॥ ८ ॥

अविद्यायां बहुधा वर्तमाना वयं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बालाः। यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति
रागात्तेनाऽऽतुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते ॥ ९ ॥

किंचाविद्यायां बहुधा बहुप्रकारं वर्तमाना वयमेव कृतार्थाः कृतप्रयोजना इत्येवमभिमन्यन्त्यभिमानं कुर्वन्ति बाला अज्ञानिनः। यद्यस्मादेवं कर्मिणो न

रूप्यते निरूप्यते यदाश्रयतया यज्ञस्ते यज्ञरूपाः ॥ ७ ॥

[1]स्वयमेवेति तत्त्वदर्श्युपदेशानपेक्षतया स्वमनोरथेनैवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

---

१ क. वयमेवेति।

प्रवेदयन्ति तत्त्वं न जानन्ति रागात्कर्मफलरागाभिभवनिमित्तं तेन कारणेनाऽऽतुरा दुःखार्ताः सन्तः क्षीणलोकाः क्षीणकर्मफलाः स्वर्गलोकाच्च्यवन्ते ॥ ९ ॥

इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते
प्रमूढाः । नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोकं
हीनतरं वा विशन्ति ॥ १० ॥

इष्टापूर्तम् । इष्टं यागादि श्रौतं कर्म । पूर्तं वापीकूपतडागादि स्मार्तं मन्यमाना एतदेवातिशयेन पुरुषार्थसाधनं वरिष्ठं प्रधानमिति चिन्तयन्तोऽन्यदात्मज्ञानाख्यं श्रेयःसाधनं न वेदयन्ते न जानन्ति प्रमूढाः पुत्रपशुबन्धवादिषु प्रमत्ततया मूढास्ते च नाकस्य स्वर्गस्य पृष्ठ उपरिस्थाने सुकृते भोगायतनेऽनुभूत्वाऽनुभूय कर्मफलं पुनरिमं लोकं मानुषमस्माद्धीनतरं वा तिर्यङ्नरकादिलक्षणं यथाकर्मशेषं विशन्ति ॥ १० ॥

तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो
भैक्ष्यचर्यां चरन्तः । सूर्यद्वारेण ते विरजाः
प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा ॥ ११ ॥

ये पुनस्तद्विपरीता ज्ञानयुक्ता वानप्रस्थाः संन्यासिनश्च तपःश्रद्धे हि तपः स्वाश्रमविहितं कर्म । श्रद्धा हिरण्यगर्भादिविषया विद्या ते तपःश्रद्धे उपवसन्ति सेवन्तेऽरण्ये वर्तमानाः सन्तः । शान्ता उपरतकरणग्रामाः । विद्वांसो गृहस्थाश्च ज्ञानप्रधाना इत्यर्थः । भैक्ष्यचर्यां चरन्तः परिग्रहाभावादुपवसन्त्यरण्य इति संबन्धः । सूर्यद्वारेण सूर्योपलक्षितेनोत्तरायणेन पथा ते विरजा विरजसः क्षीणपुण्यपापकर्माणः सन्त इत्यर्थः । प्रयान्ति प्रकर्षेण यान्ति यत्र यस्मिन्सत्यलोकादावमृतः स पुरुषः प्रथमजो हिरण्यगर्भो ह्यव्ययात्माऽव्ययस्वभावो यावत्संसारस्थायी । एतदन्तास्तु संसारगतयोऽपरविद्यागम्याः । ननु—एतं मोक्षमिच्छन्ति

॥ ९ ॥

कं सुखं न भवतीत्यकं दुःखं तन्न विद्यते यस्मिन्नसौ नाकः ॥ १० ॥

केवलकर्मिणां फलमुक्त्वा सगुणब्रह्मज्ञानसहिताश्रमकर्मिणां फलं संसारगोचरमेव दर्शयति—ये पुनस्तद्विपरीता ज्ञानयुक्ता इत्यादिना । अरण्ये स्त्रीजनासंकीर्णे देशे । मुक्तानामिहैव सर्वकामप्रविलयं सर्वात्मभावं च दर्शयन्ति श्रुतयः । ब्रह्मलोकप्राप्तिस्तु

---

१ क. ख. °धकं व° ।

केचिन्नेहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामास्ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्तात्मानः सर्वमेवाऽऽविशन्तीत्यादिश्रुतिभ्योऽप्रकरणाच्च । अपरविद्याप्रकरणे हि प्रवृत्ते न ह्यकस्मान्मोक्षप्रसङ्गोऽस्ति विजरस्त्वं त्वापेक्षिकं समस्तमपरविद्याकार्यं साध्यसाधनलक्षणं क्रियाकारकफलभेदभिन्नं द्वैतम् । एतावदेव यद्धिरण्यगर्भप्राप्त्यवसानम् । तथा च मनुनोक्तं स्थावराद्यां संसारगतिमनुक्रामता—

"ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च ।
उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः" इति ॥ ११ ॥

परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ १२ ॥

अथेदानीमस्मात्साध्यसाधनरूपात्सर्वस्मात्संसाराद्विरक्तस्य परस्यां विद्यायामधिकारप्रदर्शनार्थमिदमुच्यते—परीक्ष्य यदेतदृग्वेदाद्यपरविद्याविषयं स्वाभाविक्यविद्याकामकर्मदोषवत्पुरुषानुष्ठेयमविद्यादिदोषवन्तमेव पुरुषं प्रति विहितत्वात्तदनुष्ठानकार्यभूताश्च लोका ये दक्षिणोत्तरमार्गलक्षणाः फलभूता ये च विहिताकरणप्रतिषेधातिक्रमदोषसाध्या नरकतिर्यक्प्रेतलक्षणास्तानेतान्परीक्ष्य प्रत्यक्षानुमानोपमानागमैः सर्वतो याथात्म्येनावधार्य लोकान्संसारगतिभूतानव्यक्तादिस्थावरान्तान्व्याकृताव्याकृतलक्षणान्बीजाङ्कुरवदितरेतरोत्पत्तिनिमित्ताननेकानर्थशतसहस्रसंकुलान्कदलीगर्भवदसारान्मायामरीच्युदकगन्धर्वनगराकारस्वप्नजलबुद्बुदफेनसमान्प्रतिक्षणप्रध्वंसान्पृष्ठतः कृत्वाऽविद्याकामदोषप्रवर्तितकर्मचितान्धर्माधर्मनिर्वर्तितानित्येतद्ब्राह्मणस्यैव विशेषतोऽधिकारः सर्वत्यागेन ब्रह्मविद्यायामिति ब्राह्मणग्रहणम् । परीक्ष्य लोकान्किं कुर्यादित्युच्यते—

देशपरिच्छिन्नं फलं ततो न मोक्ष इत्याह—इहैवेति । ब्रह्मा चतुर्मुखः । विश्वसृजः प्रजापतयो मरीचिप्रभृतयः । धर्मो यमः । महान्सूत्रात्मा । अव्यक्तं त्रिगुणात्मिका प्रकृतिः । सात्त्विकी सत्त्वपरिणामज्ञानसहितकर्मफलभूतामित्यर्थः ॥ ११ ॥

ऐहिककर्मफलस्य पुत्रादेर्नाशविषयं प्रत्यक्षं विमतमनित्यं कृतकत्वाद्धटवदित्यनुमानमामुष्मिकनाशविषयम् । तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत इत्याद्यागमस्तैरनित्यत्वेन सर्वात्मनाऽवधार्येत्यर्थः ।

"नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता सत्यता च ।
शीलं स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यः"

---

१ ख. °मचितो ।

निर्वेदं निःपूर्वो विदिरत्र वैराग्यार्थे वैराग्यमायात्कुर्यादित्येतत्। स वैराग्यप्रकारः प्रदर्श्यते । इह संसारे नास्ति कश्चिदप्यकृतः पदार्थः । सर्व एव हि लोकाः कर्मचिताः[1] कर्मकृतत्वाच्चानित्याः। न नित्यं किंचिदस्तीत्यभिप्रायः। सर्वं तु कर्मानित्यस्यैव साधनम्। यस्माच्चतुर्विधमेव हि सर्वं कर्म कार्यमुत्पाद्यमाप्यं संस्कार्यं विकार्यं वा नातःपरं कर्मणो विशेषोऽस्ति[2]। अहं च नित्येनामृतेनाभयेन कूटस्थेनाचलेन ध्रुवेणार्थेनार्थी न तद्विपरीतेन। अतः किं कृतेन कर्मणाऽऽयासबहुलेनानर्थसाधनेनेत्येवं निर्विण्णोऽभयं शिवमकृतं नित्यं पदं यत्तद्विज्ञानार्थं विशेषेणाधिगमार्थं स निर्विण्णो ब्राह्मणो गुरुमेवाऽऽचार्यं शमदमदयादिसंपन्नमभिगच्छेत्। शास्त्रज्ञोऽपि स्वातन्त्र्येण ब्रह्मज्ञानान्वेषणं न कुर्यादित्येतद्गुरुमेवेत्यवधारणफलम्। समित्पाणिः समिद्भारगृहीतहस्तः श्रोत्रियमध्ययनश्रुतार्थसंपन्नं ब्रह्मनिष्ठं हित्वा सर्वकर्माणि केवलेऽद्वये ब्रह्मणि निष्ठा यस्य सोऽयं ब्रह्मनिष्ठो जपनिष्ठस्तपोनिष्ठ इति यद्वत्। न हि कर्मिणो ब्रह्मनिष्ठता संभवति कर्मात्मज्ञानयोर्विरोधात्। स तं गुरुं विधिवदुपसन्नः प्रसाद्य पृच्छेदक्षरं पुरुषं सत्यम्॥ १२ ॥

तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय। येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्॥ १३ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः॥ २ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि प्रथममुण्डकं समाप्तम्॥ १ ॥

तस्मै स विद्वान्गुरुर्ब्रह्मविदुपसन्नायोपगताय । सम्यग्यथाशास्त्रमित्येतत्। प्रशान्तचित्तायोपरतदर्पादिदोषाय । शमान्विताय बाह्येन्द्रियोपरमेण च युक्ताय सर्वतो विरक्तायेत्येतत्। येन विज्ञानेन यया विद्यया परयाऽक्षरमद्रेश्यादिविशेषणं तदेवाक्षरं पुरुषशब्दवाच्यं पूर्णत्वात्पुरिशयनाच्च सत्यं तदेव

इति स्मृतेर्ब्राह्मणस्यैवाधिकार इत्यर्थः । कूटस्थेन परिणामरहितेनाचलेन स्पन्दरहितेन ध्रुवेण प्रयत्नरहितेनाहमर्थी। समित्पाणिरिति विनयोपलक्षणम्॥ १२ ॥

---

१ क. ख. 'र्मचित'। २ ख. 'र्मणां विषयोऽस्ति।

परमार्थस्वाभाव्यादक्षरं चाक्षरणादक्षतत्वादक्षयत्वाच्च वेद विजानाति तां ब्रह्मविद्यां तत्त्वतो यथावत्प्रोवाच प्रब्रूयादित्यर्थः। आचार्यस्याप्ययं नियमो यन्न्यायप्राप्तसच्छिष्यनिस्तारणमविद्यामहोदधेः ॥ १३ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्ये प्रथममुण्डकं समाप्तम् ॥ १ ॥

तदेतत्सत्यं यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः
सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः। तथाऽक्षराद्विविधाः
सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति ॥ १ ॥

अपरविद्यायाः सर्वं कार्यमुक्तम्। स च संसारो यत्सारो यस्मान्मूलादक्षरात्संभवति यस्मिंश्च प्रलीयते तदक्षरं पुरुषाख्यं सत्यम्। यस्मिन्विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति तत्परस्या ब्रह्मविद्याया विषयः स वक्तव्य इत्युत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते। यदपरविद्याविषयं कर्मफललक्षणं सत्यं तदापेक्षिकम्। इदं तु परविद्याविषयं परमार्थसल्लक्षणत्वात्[1]। तदेतत्सत्यं यथाभूतं विद्याविषयम्। अविद्याविषयत्वाच्चानृतमितरत्। अत्यन्तपरोक्षत्वात्कथं नाम प्रत्यक्षवत्सत्यमक्षरं प्रतिपद्येरन्निति दृष्टान्तमाह—यथा सुदीप्तात्सुष्टु दीप्तादिद्धा-

---

अक्षरणादिति। अवयवान्यथाभावलक्षणपरिणामशून्यत्वात्। अक्षतत्वादिति। अक्षयत्वाच्चेति। अशरीरत्वाद्विकारशून्यत्वादित्यर्थः ॥ १३ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां प्रथममुण्डकं समाप्तम् ॥ १ ॥

द्वे विद्ये वेदितव्ये इत्युपन्यस्यापरविद्यामाद्यमुण्डकेन प्रपञ्च्य परविद्यां सूत्रितां प्रपञ्चयितुं द्वितीयमुण्डकारम्भ इत्याह—अपरविद्याया इत्यादिना। कर्मणोऽपि प्राक्सत्यत्वमुक्तं तद्वदिदं सत्यत्वं न मन्तव्यमित्याह—यदपरविद्याविषयमिति। विषीयते विशेष्यते विद्याऽनेनेति व्युत्पत्त्या विषयशब्दस्य वस्तुपरत्वान्नपुंसकलिङ्गत्वं परमार्थतः सल्लक्षणत्वादत्यन्ताबाध्यत्वादित्यर्थः[2]। अत्यन्तपरोक्षत्वादिति। शास्त्रैकगम्यत्वात्। अपूर्ववद्ब्रह्मणः प्रत्यक्षत्वं[3] न संभवति साक्षात्काराधीनं च कैवल्यं ततः कथं नाम सत्यमक्षरं प्रत्यक्षवत्प्रतिपद्येरन्मुमुक्षव इत्यभिप्रेत्य जीवब्रह्मणोरेकत्वे दृष्टान्तमाह—यथा सुदीप्तादिति। एकत्वे सति प्रत्यग्रूपस्यापरोक्षत्वाद्ब्रह्मणोऽपि

---

१ क. °र्थतः स°। २ ख. °क्षणात्। ३ क. छ. °त्यक्षं न।

त्पावकादग्नेर्विस्फुलिङ्गा अग्न्यवयवाः सहस्रशोऽनेकशः प्रभवन्ते निर्गच्छन्ति सरूपा अग्निसलक्षणा एव तथोक्तलक्षणादक्षराद्विविधा नानादेहोपाधिभेदमनुविधीयमानत्वाद्विविधा हे सोम्य भावा जीवा आकाशादिवद्घटादिपरिच्छिन्नाः सुषिरभेदा घटाद्युपाधिप्रभेदमनुभवन्ति। एवं नानानामरूपकृतदेहोपाधिप्रभवमनुप्रजायन्ते तत्र चैव तस्मिन्नेवाक्षरेऽपि यन्ति देहोपाधिविलयमनुलीयन्ते घटादिविलयमन्विव सुषिरभेदाः। यथाऽऽकाशस्य सुषिरभेदोत्पत्तिप्रलयनिमित्तत्वं घटाद्युपाधिकृतमेव तद्वदक्षरस्यापि नामरूपकृतदेहोपाधिनिमित्तमेव जीवोत्पत्तिप्रलयनिमित्तत्वम् ॥ १ ॥

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः।
अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः ॥ २ ॥

नामरूपबीजभूताद्व्याकृताख्यात्स्वविकारापेक्षया परादक्षरात्परं यत्सर्वोपाधिभेदवर्जितमक्षरस्यैव स्वरूपमाकाशस्येव सर्वमूर्तिवर्जितं नेति नेतीत्यादिविशेषणं विवक्षन्नाह। दिव्यो द्योतनवान्स्वयंज्योतिष्ट्वात्। दिवि वा स्वात्मनि भवोऽलौकिको वा। हि यस्मादमूर्तः सर्वमूर्तिवर्जितः पुरुषः पूर्णः पुरिशयो वा। दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरः सह बाह्याभ्यतरेण वर्तत इति। अजो न जायते कुतश्चित्स्वतोऽन्यस्य जन्मनिमित्तस्य चाभावात्। यथा जलबुद्बुदादेर्वाय्वादि। यथा नभःसुषिरभेदानां घटादिसर्वभावविकाराणां जनिमूलत्वात्तत्प्रतिषेधेन सर्वे प्रतिषिद्धा भवन्ति। सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजोऽतोऽजरोऽ-

---

प्रत्यक्षत्वं भविष्यति घटैकदेशप्रत्यक्षत्वे घटप्रत्यक्षवदित्यर्थः[२]। विभक्तदेशावच्छिन्नत्वेन विस्फुलिङ्गेष्ववयवत्वादिव्यवहारः स्वतः पुनरग्न्यात्मत्वमेवोष्णप्रकाशत्वाविशेषात्तथा चिद्रूपत्वाविशेषाज्जीवानां स्वतो ब्रह्मत्वमेवेत्यर्थः ॥ १ ॥

अक्षरस्यापि जीवोत्पत्तिप्रलयनिमित्तत्वमौपाधिकमुक्तमेकत्वसिद्ध्यर्थम्। तत्त्वतस्तु निमित्तनैमित्तिकभावोऽपि नास्तीत्याह—नामरूपबीजभूतादिति। देहापेक्षया यद्बाह्यमान्तरं च प्रसिद्धं तेन सह तत्तादात्म्येन तदधिष्ठानतया वा वर्तत इति सबाह्याभ्यन्तरः[३]। अत एव सर्वात्मत्वात्तद्व्यतिरिक्तनिमित्ताभावादज इत्यर्थः। जायतेऽस्ति वर्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते विनश्यतीत्येवमादिभावविकाराणां निषेधे[४] तात्पर्यमजशब्दस्याऽऽह—सर्वभावविकाराणामिति। जीवानां प्राणादिमत्त्वात्तदात्मत्वे ब्रह्मणोऽपि

---

१ ग. घ. ङ. च. झ. °भ्रोऽक्ष°। २ क. °र्थः। यथा वि°। ३ क. ज. °द्बाह्याभ्यन्त°। ४ ख. ङ. च. झ. °षेधात्तात्प°।

मृतोऽक्षरो ध्रुवोऽभय इत्यर्थः । यद्यपि देहाद्युपाधिभेददृष्टीनामविद्यावशाद्देहभेदेषु सप्राणः समनाः सेन्द्रियः सविषय इव प्रत्यवभासते तलमलादिमदिवाऽऽकाशं तथाऽपि तु स्वतः परमार्थदृष्टीनामप्राणोऽविद्यमानः क्रियाशक्तिभेदवांश्चलनात्मको वायुर्यस्मिन्नसावप्राणः । तथाऽमना अनेकज्ञानशक्तिभेदवत्संकल्पाद्यात्मकं मनोऽप्यविद्यमानं यस्मिन्सोऽयममना अप्राणो ह्यमनाश्चेति । प्राणादिवायुभेदाः कर्मेन्द्रियाणि तद्विषयाश्च तथा च बुद्धिमनसी बुद्धीन्द्रियाणि तद्विषयाश्च प्रतिषिद्धा वेदितव्याः । त[2]था[3] श्रुत्यन्तरे—ध्यायतीव लेलायतीवेति । यस्माच्चैवं प्रतिषिद्धोपाधिद्वयस्तस्माच्छुभ्रः शुद्धः । अतोऽक्षरान्नामरूपबीजोपाधिलक्षितस्वरूपात्सर्वकार्यकारणबीजत्वेनोपलक्ष्यमाणत्वात्परं तदुपाधिलक्षणमव्याकृताख्यमक्षरं सर्वविकारेभ्यस्तस्मात्परतोऽक्षरात्परो निरुपाधिकः पुरुष इत्यर्थः । यस्मिंस्तदाकाशाख्यमक्षरं[4] सव्यवहारविषयमोतं प्रोतं च । कथं पुनरप्राणादिमत्त्वं तस्येत्युच्यते । यदि हि प्राणादयः प्रागुत्पत्तेः पुरुष इव स्वेनाऽऽत्मना सन्ति तदा पुरुषस्य प्राणादिना विद्यमानेन प्राणादिमत्त्वं भवेन्न तु ते प्राणादयः प्रागुत्पत्तेः पुरुष इव स्वेनाऽऽत्मना सन्ति तदा । अतोऽप्राणादिमान्परः पुरुषः । यथाऽनुत्पन्ने पुत्रेऽपुत्रो देवदत्तः ॥ २ ॥

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥ ३ ॥

कथं ते न सन्ति प्राणादय इत्युच्यते । यस्मादेतस्मादेव पुरुषा-

प्राणादिमत्त्वं प्राप्तं तन्निवर्तयति—यद्यपीत्यादिना । स्मृतिसंशयाद्यनेकज्ञानेषु शक्तिविशेषोऽस्यास्तीति तथोक्तं नामरूपयोर्बीजं ब्रह्म तस्योपाधितया लक्षितं शुद्धस्य कारणत्वानुपपत्त्या गमितं स्वरूपमस्येति तथोक्तम् । तस्मादुपाधिरूपात्तद्विशिष्टरूपाच्च परतोऽक्षरात्पर इति संबन्धः । कथं मायातत्त्वस्याक्षरस्य परत्वमित्याकाङ्क्षायामाह—सर्वकार्येति । कार्यं ह्यपरं प्रसिद्धम् । त[5]त्कारणत्वेन गम्यमानत्वान्मायातत्त्वं परम् । यौक्तिकबाधादनिर्वाच्यत्वेऽपि स्वरूपोच्छेदाभावादक्षरम् । तदुक्तं गीतायाम्—"क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ।
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः" इति ॥ २ ॥

यदेव चैतन्यं निरुपाधिकं शुद्धमविकल्पं ब्रह्म यत्तत्त्वज्ञानाज्जीवानां कैवल्यं तदेव मायाप्रतिबिम्बितरूपेण कारणं भवतीत्याह—यस्मादेतस्मादेवेति । प्राणोत्पत्तेरूर्ध्वं

---

१ क. ख. °क्षयो ध्रु° । २ क. ख. ज. यथा । ३ च °था च श्रु° । ४ क. ज. °रं संव्य° । ञ. °रं सव्यापार° । ५ ङ. च. झ. तत्कर° ।

न्नामरूपबीजोपाधिलक्षिताज्जायत उत्पद्यतेऽविद्याविषयविकारभूतो नामधे[1]योऽनृतात्मकः प्राणः "वाचारम्भणं विकारो नामधेयमनृतमिति श्रुत्यन्तरात् । न हि तेनाविद्याविषयेणानृतेन प्राणेन सप्राणत्वं परस्य स्यादपुत्रस्य स्वप्नदृष्टेनेव पुत्रेण सपुत्रत्वम् । एवं मनः सर्वाणि चेन्द्रियाणि विषयाश्चैतस्मादेव जायन्ते । तस्मात्सिद्धमस्य निरुपचरितमप्राणादिमत्त्वमित्यर्थः । यथा च प्रागुत्पत्तेः परमार्थतोऽसन्तस्तथा प्रलीनाश्चेति द्रष्टव्याः । यथा करणानि मनश्चेन्द्रियाणि तथा शरीरविषयकारणानि भूतानि खमाकाशं वायुरन्तर्बाह्य आवहादिभेदः । ज्योतिरग्निः । आप उदकम् । पृथिवी धरित्री विश्वस्य सर्वस्य धारिणी । एतानि च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धोत्तरोत्तरगुणानि पूर्वपूर्वगुणसहितान्येतस्मादेव जायन्ते । संक्षेपतः परविद्याविषयमक्षरं निर्विशेषं पुरुषं सत्यं दिव्यो ह्यमूर्त इत्यादिना मन्त्रेणोक्त्वा पुनस्तदेव सविशेषं विस्तरेण वक्तव्यमिति प्रवृत्ते संक्षेपविस्तरोक्तो हि पदार्थः सुखाधिगम्यो भवति सूत्रभाष्योक्तिवदिति ॥ ३ ॥

तर्हि सप्राणत्वं परमात्मनो भविष्यतीतिशङ्कानिवृत्त्यर्थं श्रुत्यन्तरप्रसिद्धं प्राणस्य विशेषणमाह—अविद्याविषय इति । नामधेय इति । वाङ्मात्रो न वस्तुवृत्त इत्यर्थः । प्राणादीनां पाठक्रमोऽयमर्थक्रमेण बाध्यते । "गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठाः" इति भूतेषु लयश्रवणेन प्राणानां भौतिकत्वावगमाद्भूतोत्पत्त्यनन्तरं प्राणोत्पत्तिर्द्रष्टव्येति । अभिमुखमागच्छन्वायुरावहः पुरतो गच्छन्प्रवह इत्यादिभेदः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा उत्तरोत्तरस्य गुणा येषां तानि तथोक्तानि । यथा शुक्लतन्त्ववस्थापन्नादन्वयिकारणाज्जायमानः पटः शुक्लगुणो जायते तथाऽऽकाशावस्थापन्नाद्ब्रह्मणो जायमानो वायुराकाशगुणेन शब्देनान्वितो जायते । तथैव वायुभावापन्नाद्ब्रह्मणोऽग्निस्तद्गुणेनान्वितो जायत इति द्रष्टव्यम् । ननु सूक्ष्माणि भूतानि प्रथममुत्पद्यन्ते । अनन्तरं तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोदिति पञ्चीकरणोपलक्षणार्थं त्रिवृत्करणश्रुतेः पञ्चात्मकत्वमवगम्यते । तत एकैकस्य भूतस्य पञ्चगुणवत्त्वं वर्णितमन्यत्र कथमिह पञ्चीकरणमनादृत्य प्रथमसर्ग एवाऽऽकाशस्यैकगुणत्वं वायोर्हि द्विगुणत्वं तेज[2]सस्त्रिगुणत्वमित्याद्युच्यते । सत्यम् । भूतसर्गे तात्पर्याभावद्योतनाय प्रक्रियान्तरं न विरुध्यते । न ह्येतत्प्रतिबद्धं किंचित्फलं श्रूयते । अत एव गुणगुणिभावोऽपि न वैशेषिकपक्षवदिह विवक्षितः । किंतु राहोः शिर इतिवद्व्यपदेशमात्रम् । विस्तरेण त्वन्त्यकार्यपर्यन्तं तेन तेनाऽऽकारेण ब्रह्मैव विवर्तत इति प्रपञ्च्यते ततोऽतिरिक्तस्याणुमात्रस्यासंभवात्तस्मिन्विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति प्रदर्शनार्थमित्यर्थः ॥ ३ ॥

---

१ ख. ग. ङ. च. छ. °धेयाऽनृ° । २ ग. ङ. च. झ. ञ. °जसि त्रिगु° ।

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्वि-
वृताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य
पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥ ४ ॥

योऽपि प्रथमजात्प्राणाद्धिरण्यगर्भाज्जायतेऽण्डस्यान्तर्विराट् स तत्त्वान्तरितत्वेन लक्ष्यमाणोऽप्येतस्मादेव पुरुषाज्जायत एतन्मयश्चेत्येतदर्थमाह । तं च विशिनष्टि । अग्निर्द्युलोकः "असौ वाव लोको गौतमाग्निः" इति श्रुतेः । मूर्धा यस्योत्तमाङ्गं शिरः । चक्षुषी चन्द्रश्च सूर्यश्चेति । चन्द्रसूर्यौ यस्येति सर्वत्रानुषङ्गः कर्तव्यः । अस्येत्यस्य पदस्य वक्ष्यमाणस्य यस्येति विपरिणामं कृत्वा दिशः श्रोत्रे यस्य । वाग्विवृता उद्घाटिताः प्रसिद्धा वेदा यस्य । वायुः प्राणो यस्य हृदयमन्तःकरणं विश्वं समस्तं जगदस्य यस्येत्येतत् । सर्वं ह्यन्तःकरणविकारमेव जगन्मनस्येव सुषुप्ते प्रलयदर्शनात् । जागरितेऽपि तत एवाग्निविस्फुलिङ्गवद्विप्रतिष्ठानात् । यस्य च पद्भ्यां जाता पृथिवी । एष देवो विष्णुरनन्तः प्रथमशरीरी त्रैलोक्यदेहोपाधिः सर्वेषां भूतानामन्तरात्मा ॥ ४ ॥

तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः सोमात्पर्जन्य[1]
ओषधयः पृथिव्याम् । पुमान्रेतः सिञ्चति
योषितायां बह्वीः प्रजाः पुरुषात्संप्रसूताः ॥५॥

स हि सर्वभूतेषुद्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता सर्वकारणात्मा[2] पञ्चाग्निद्वारेण च याः संसरन्ति प्रजास्ता अपि तस्मादेव पुरुषात्प्रजायन्त इत्युच्यते । तस्मात्परस्मात्पुरुषात्प्रजावस्थानविशेषरूपोऽग्निः स [3]विशिष्यते । समिधो यस्य सूर्यः समिध इव समिधः । सूर्येण हि द्युलोकः समिध्यते । ततो हि द्युलोकाग्निनिष्पन्नात्[4]सोमात्पर्जन्यो द्वितीयोऽग्निः संभवति । तस्माच्च पर्जन्यादोषधयः पृथिव्यां संभवन्ति । ओषधिभ्यः पुरुषाग्नौ हुताभ्य उपादानभूताभ्यः पुमानग्नौ रेतः सिञ्चति योषितायां योषिति योषाग्नौ स्त्रियामिति । एवं क्रमेण बह्वीर्बह्वयः प्रजा ब्राह्मणाद्याः पुरुषात्परस्मात्संप्रसूताः समुत्पन्नाः ॥ ५ ॥

सर्वेषां भूतानामिति । पञ्चमहाभूतानाम् । अन्तरात्मा स्थूलपञ्चभूतशरीरो हि विराडित्यर्थः । पञ्चाग्निद्वारेणेति । द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्सु पञ्चस्वग्निदृष्टेः श्रुत्यन्तरचोदितत्वात्तद्द्वारेणेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

---

१ ग. घ. च. झ. °र्जन्यौष° । २ क. ख. °र्वकर° । ३ क. ज. विशेष्य° । ४ क. ख. °काद-ग्निनिष्प° ।

तस्मादृचः साम यजूंषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे क्रतवो दक्षिणाश्च । संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः सोमो यत्र पवते यत्र सूर्यः ॥ ६ ॥

किंच कर्मसाधनानि फलानि च तस्मादेवेत्याह । कथं तस्मात्पुरुषादृचो नियताक्षरपादावसाना गात्र्यादिच्छन्दोविशिष्टा मन्त्राः । साम पाञ्चभक्तिकं साप्तभक्तिकं च स्तोभादिगीतविशिष्टम् । यजूंष्यनियताक्षरपादावसानानि वाक्यरूपाण्येवं त्रिविधा मन्त्राः । दीक्षा मौञ्ज्यादिलक्षणा[1] कर्तृनियमविशेषा[2] । यज्ञाश्च सर्वेऽग्निहोत्रादयः । क्रतवः सयूपाः । दक्षिणाश्चैक[3]गवाद्यपरिमितसर्वस्वान्ताः । संवत्सरश्च कालः कर्माङ्गः । यजमानश्च कर्ता । लोकास्तस्य कर्मफलभूतास्ते विशेष्यन्ते सोमो यत्र येषु लोकेषु पवते पुनाति लोकान्यत्र येषु सूर्यस्तपति च ते च दक्षिणायनोत्तरायणमार्गद्वयगम्या विद्वदविद्वत्कर्तृफलभूताः ॥ ६ ॥

तस्माच्च देवा बहुधा संप्रसूताः साध्या मनुष्याः पशवो वयांसि । प्राणापानौ व्रीहियवौ तपश्च श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥ ७ ॥

तस्माच्च पुरुषात्कर्माङ्गभूता देवा बहुधा वस्वादिगणभेदेन संप्रसूताः सम्यक्प्रसूताः । साध्या देवविशेषाः । मनुष्याः कर्माधिकृताः । पशवो ग्राम्यारण्याः । वयांसि पक्षिणः । जीवनं च मनुष्यादीनाम् । प्राणापानौ व्रीहियवौ हविरर्थौ । तपश्च कर्माङ्गं[4] पुरुषसंस्कारलक्षणं स्वतन्त्रं च फलसाधनम् । श्रद्धा यत्पूर्वकः सर्वपुरुषार्थसाधनप्रयोगश्चित्तप्रसाद आस्तिक्यबुद्धिस्तथा सत्यमनृतवर्जनं यथाभूतार्थवचनं चापीडाकरम् । ब्रह्मचर्यं मैथुनासमाचारः । विधिश्चेतिकर्तव्यता ॥७॥

पाञ्चभक्तिकमिति । हिंकारप्रस्तावोद्गीथप्रतिहारनिधनाख्याः पञ्च भक्तयोऽवयवा यस्य तत्तथोक्तम् । साप्तभक्तिकमिति । हिंकारप्रस्तावाद्युद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधनाख्याः सप्त भक्तयो यस्य तत्तथोक्तम् । स्तोभोऽर्थशून्यो[5] वर्णः । विश्वजित्सर्वमेधयोः सर्वस्वदक्षिणा अत एकां गामारभ्य सर्वस्वान्ता दक्षिणा भवन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

तपश्च कर्माङ्गमिति । पयोव्रतं ब्राह्मणस्य यवागू राजन्यस्याऽऽमिक्षा वैश्यस्येत्यादि[6]विहितं कृच्छ्रचान्द्रायणादीत्यर्थः ॥ ७ ॥

---

१ क. च. °क्षणक° । ज. °क्षणाः क° । २ ज. °शेषाः । य° । ३ च. ज. °श्चैकाद्यप° । ४ क. °र्माङ्गपु° । ५ क. °शून्या वर्णा वि° । ६ क. °दिश्रुतिवि° ।

सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्सप्तार्चिषः समिधः
सप्त होमाः । सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा
गुहाशया निहिताः सप्त सप्त ॥ ८ ॥

किंच सप्त शीर्षण्याः प्राणास्तस्मादेव पुरुषात्प्रभवन्ति । तेषां च सप्तार्चिषो दीप्तयः स्वविषयावद्योतनानि । तथा सप्त समिधः सप्त विषयाः । विषयैर्हि समिध्यन्ते प्राणाः । सप्त होमास्तद्विषयविज्ञानानि "यदस्य विज्ञानं तज्जुहोति" इति श्रुत्यन्तरात् । किंच सप्तेमे लोका इन्द्रियस्थानानि येषु चरन्ति संचरन्ति प्राणाः । प्राणा[1] येषु चरन्तीति प्राणानां विशेषणमिदं प्राणापानादिनिवृत्त्यर्थम् । गुहायां शरीरे हृदये वा स्वापकाले शेरत इति गुहाशयाः । निहिताः स्थापिता धात्रा सप्त सप्त प्रतिप्राणिभेदम् । यानि चाऽऽत्मयाजिनां विदुषां कर्माणि[2] कर्मफलानि चाविदुषां च कर्माणि तत्साधनानि कर्मफलानि च सर्वं चैतत्परस्मादेव पुरुषात्सर्वज्ञात्प्रसूतमिति प्रकरणार्थः ॥ ८ ॥

अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मात्स्यन्दन्ते
सिन्धवः सर्वरूपाः । अतश्च सर्वा ओषधयो
रसश्च येनैष भूतैस्तिष्ठते ह्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥

अतः पुरुषात्समुद्राः सर्वे क्षाराद्याः । गिरयश्च हिमवदादयोऽस्मादेव पुरुषात्सर्वे । स्यन्दन्ते स्रवन्ति गङ्गाद्याः सिन्धवो नद्यः सर्वरूपा बहुरूपाः । अस्मादेव पुरुषात्सर्वा ओषधयो व्रीहियवाद्याः । रसश्च मधुरादिः षड्विधो येन रसेन भूतैः पञ्चभिः स्थूलैः परिवेष्टितस्तिष्ठते तिष्ठति ह्यन्तरात्मा लिङ्गं सूक्ष्मं शरीरम् । तद्ध्यन्तराले शरीरस्याऽऽत्मनश्चाऽऽत्मवद्वर्तत इत्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥

पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् । एतद्यो वेद
निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरतीह सोम्य ॥ १० ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि द्वितीयमुण्डके
प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

आत्मयाजिनामिति । सकलमिदमहं च परमात्मैवेतिभावनापूर्वकं परमेश्वराराधनबुद्ध्या ये यजन्ति तेषामित्यर्थः ॥ ८ ॥

यत्पृष्टं कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति तन्निरूपितम् । सर्वमिदं

---

१ क. ख. ज. °णा इति विशेषणात्प्राणा° । २ क. °णि तत्साधनानि क° ।

एवं पुरुषात्सर्वमिदं संप्रसूतम् । अतो वाचारम्भणं विकारो नामधेयमनृतं पुरुष इत्येव सत्यम् । अतः पुरुष एवेदं विश्वं सर्वम् । न विश्वं नाम पुरुषादन्यत्किंचिदस्ति । अतो यदुक्तं तदेतदभिहितं कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति । एतस्मिन्हि परस्मिन्नात्मनि सर्वकारणे पुरुषे विज्ञाते पुरुष एवेदं विश्वं नान्यदस्तीति विज्ञातं भवतीति । किं पुनरिदं विश्वमित्युच्यते । कर्माग्निहोत्रादिलक्षणम् । तपो ज्ञानं तत्कृतं फलमन्यदेतावद्धीदं सर्वम् । तच्चैतद्ब्रह्मणः कार्यं तस्मात्सर्वं ब्रह्म परामृतं परममृतमहमेवेति यो वेद निहितं स्थितं गुहायां हृदि सर्वप्राणिनां स एवं विज्ञानादविद्याग्रन्थिं ग्रन्थिमिव दृढीभूतामविद्यावासनां विकिरति विक्षिपति नाशयतीह जीवन्नेव न मृतः सन्हे सोम्य प्रियदर्शन ॥ १० ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

आविः संनिहितं गुहाचरं नाम महत्पदमत्रैतत्समर्पितम् । एजत्प्राणन्निमिषच्च यदेतज्जानथ सदसद्वरेण्यं परं विज्ञानाद्यद्वरिष्ठं प्रजानाम् ॥ १ ॥

अरूपं सदक्षरं केन प्रकारेण विज्ञेयमित्युच्यते । आविः प्रकाशं संनिहितं

परमात्मनो जायते । अतस्तावन्मात्रं सर्वं तस्मिन्विज्ञाते विज्ञातं भवतीत्यविद्याक्षयफलाभिधानेनोपसंहृतमिति ॥ ९ ॥ १० ॥

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अधुना यस्य सकृदुपदेशमात्रेणाद्वितीयं ब्रह्मास्मीतिवाक्यार्थज्ञानं[2] न भवतीति तस्योपायानुष्ठानेन भवितव्यमित्यभिप्रेत्याऽऽह—अरूपं सदक्षरमिति । वाक्यार्थस्यैव पुनः पुनर्भावना युक्त्यनुसंधानं चोपाय इत्याह—उच्यत इति । आविःशब्दो निपातः प्रकाशवाची । ब्रह्म विश्वोपलब्ध्यात्मना प्रकाशमानमेव सदेति भावयेदित्यर्थः । अन्यैरप्युक्तम्—

"यदस्ति यद्भाति तदात्मरूपं नान्यत्ततो भाति न चान्यदस्ति ।
स्वभावसंवित्प्रतिभाति केवलं ग्राह्यं ग्रहीतेति मृषैव कल्पना" इति ।

संनिहितमिति । सर्वेषां[1] प्राणिनां हृदये स्थितं वागाद्युपाधिभिः शब्दादीनुपलभमा-

---

१ ख. ज. °भेषामृ° । २ क. ख. °ज्ञानमवगत्यन्तं न ।

वागाद्युपाधिभिर्ज्वलति भ्राजतीति श्रुत्यन्तराच्छब्दादीनुपलभमानवदवभासते। दर्शनश्रवणमननाविज्ञानाद्युपाधिधर्मैराविर्भूतं सल्लक्ष्यते हृदि सर्वप्राणिनाम्। यदेतदाविर्ब्रह्म संनिहितं सम्यक्स्थितं हृदि तद्गुहाचरं नाम गुहायां चरतीति दर्शनश्रवणादिप्रकारैर्गुहाचरमिति प्रख्यातम् । महत्सर्वमहत्त्वात्पदं पद्यते सर्वेणेति सर्वपदार्थास्पदत्वात् । कथं तन्महत्पदमित्युच्यते । यतोऽत्रास्मिन्ब्रह्मण्येतत्सर्वं समर्पितं प्रवेशितं रथनाभाविवारा एजच्चलत्पक्ष्यादि । प्राणत्प्राणितीति प्राणापानादिमन्मनुष्यपश्वादि । निमिषच्च यन्निमेषादिक्रियावद्यच्चानिमिषच्चशब्दात्समस्तमेतदत्रैव ब्रह्मणि समर्पितम् । एतद्यदास्पदं सर्वं जानथ हे शिष्या अवगच्छथ तदात्मभूतं भवतां सदसत्स्वरूपम्। सदसतोर्मूर्तामूर्तयोः स्थूलसूक्ष्मयोस्तद्व्यतिरेकेणाभावात् । वरेण्यं वरणीयं तदेव हि सर्वस्य नित्यत्वात्प्रार्थनीयं परं व्यतिरिक्तं विज्ञानात्प्रजानामिति व्यवहितेन संबन्धो यल्लौकिकविज्ञानागोचरमित्यर्थः । यद्वरिष्ठं वरतमं सर्वपदार्थेषु वरेषु तद्ध्येकं ब्रह्मातिशयेन वरं सर्वदोषरहितत्वात् ॥ १ ॥

यदर्चिमद्यदणुभ्योऽणु च यस्मिँल्लोका निहिता
लोकिनश्च । तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वा-
ङ्मनः । तदेतत्सत्यं तदमृतं तद्वेद्धव्यं सोम्य
विद्धि ॥ २ ॥

किंच यदर्चिमद्दीप्तिमद्दीप्त्याऽऽदित्यादि दीप्यत इति दीप्तिमद्ब्रह्म । किंच यदणुभ्यः श्यामाकादिभ्योऽप्यणु च सूक्ष्मम् । चशब्दात्स्थूलेभ्योऽप्यतिशयेन स्थूलं पृथिव्यादिभ्यः । यस्मिँल्लोका भूरादयो निहिताः स्थिताः । ये च

नवद्ब्रह्मैव जीवभावमापन्नमवभासते । ततः स्वतोऽपरोक्षं चेति सदा स्मरेदित्यर्थः । सर्वमिदं कार्यं परिच्छिन्नं च सास्पदं कार्यत्वात्परिच्छिन्नत्वाच्च घटादिवत्ततः सर्वास्पदं यत्तदेव मायास्पदमात्मभूतमिति युक्त्यनुसंधानमाह—महत्पदमिति ॥ १ ॥

घटादिवदादित्यादेर्जडत्वेऽपि यद्दीप्तिमत्त्वं वैचित्र्यं तदनुपपत्त्याऽपि तत्कारणं संभावनीयमित्याह—किंच यदर्चिमदिति । अर्चिमत्त्वादादित्यादिवदिन्द्रियग्राह्यत्वं प्राप्तं निषेधति—यदणुभ्य इति । परमाणुपरिमाणत्वं तर्हि स्यादिति नाऽऽशङ्कनीयमित्याह—चशब्दादिति । स्थूलत्वात्तर्ह्यन्याधारं स्यादिति नाऽऽशङ्कनीयमित्याह—यस्मिँल्लोका इति । प्राणादिप्रवृत्तिश्चेतनाधिष्ठाननिबन्धना जडप्रवृत्तित्वाद्रथादिप्रवृत्ति-

---

१ ख. ग. ङ. च. ञ. °णिनां हृदये त° । २ क. °विर्भूतं ब्रह्म ।

लोकिनो लोकनिवासिनो मनुष्यादयश्चैतन्याश्रया हि सर्वे प्रसिद्धास्तदेतत्सर्वाश्रयमक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मनो वाक्च मनश्च सर्वाणि च करणानि तदन्तश्चैतन्यं चैतन्याश्रयो हि प्राणेन्द्रियादिसर्वसंघातः "प्राणस्य प्राणम्" इति श्रुत्यन्तरात्। यत्प्राणादीनामन्तश्चैतन्यमक्षरं तदेतत्सत्यमवितथमतोऽमृतमविनाशि तद्वेद्धव्यं मनसा ताडयितव्यम्। तस्मिन्मनःसमाधानं कर्तव्यमित्यर्थः। यस्मादेवं हे सोम्य विद्ध्यक्षरे चेतः समाधत्स्व ॥ २ ॥

धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्त्रं शरं ह्युपासानिशितं संधयीत[1]। आयम्य तद्भावगतेन चेतसा लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि ॥ ३ ॥

कथं वेद्धव्यमित्युच्यते। धनुरिष्वासनं गृहीत्वाऽऽदायौपनिषदमुपनिषत्सु भवं प्रसिद्धं महास्त्रं महच्च तदस्त्रं च महास्त्रं धनुस्तस्मिञ्शरम्। किंविशिष्टमित्याह। उपासानिशितं संतताभिध्यानेन तनूकृतं संस्कृतमित्येतत्। संधयीत[2] संधानं कुर्यात्। संधाय चाऽऽयम्याऽऽकृष्य सेन्द्रियमन्तःकरणं स्वविषयाद्विनिवर्त्य लक्ष्य एवाऽऽवर्जितं कृत्वेत्यर्थः। न हि हस्तेनेव धनुष आयमनमिह संभवति। तद्भावगतेन तस्मिन्ब्रह्मण्यक्षरे लक्ष्ये भावना भावस्तद्गतेन चेतसा लक्ष्यं तदेव यथोक्तलक्षणमक्षरं सोम्य विद्धि ॥ ३ ॥

प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते। अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ ४ ॥

यदुक्तं धनुरादि तदुच्यते। प्रणव ओंकारो धनुः। यथेष्वासनं लक्ष्ये शरस्य प्रवेशकारणं तथाऽऽत्मशरस्याक्षरे लक्ष्ये प्रवेशकारणमोंकारः। प्रणवेन ह्यभ्यस्यमानेन संस्क्रियमाणस्तदालम्बनोऽप्रतिबन्धेनाक्षरेऽवतिष्ठते। यथा धनुषाऽऽस्त इषुर्लक्ष्ये। अतः प्रणवो धनुरिव धनुः। शरो ह्यात्मोपाधिलक्षणः पर

वच्छिद्भेदे च प्रमाणाभावादेकचैतन्यमात्रमस्मीति विचारयेदित्याह—तदेतत्सर्वाश्रयमिति। प्राणाद्यधिष्ठानत्वात्प्राणादिलक्ष्य आत्मा द्रष्टव्यः ॥ २ ॥

विचारासमर्थस्य प्रणवमवलम्ब्य ब्रह्मात्मैकत्वे चित्तसमाधानं क्रममुक्तिफलं दर्शयितुमुपक्रमते—कथं वेद्धव्यमित्यादिना। प्रणवो ब्रह्मेत्यभिध्यायत उपसंहृतकरणग्रामस्य प्रणवोपरक्तं यच्चैतन्यप्रतिबिम्बं स्फुरति स आत्मेत्यनुसंधानं प्रणवे शरसंधानं तस्य चित्प्रतिबिम्बस्य बिम्बैक्यानुसंधानं लक्ष्यवेधः ॥ ३ ॥ ४ ॥

---

१ क. ख. ङ. ञ. संधीयत। २ क. ख. ङ. ञ. संधीयत। ज. ञ. °संदधीतेत्यधोलिखितपाठः।

एव जले सूर्यादिवदिह प्रविष्टो देहे सर्वबौद्धप्रत्ययसाक्षितया स शर इव स्वात्मन्येवार्पितोऽक्षरे ब्रह्मण्यतो ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते लक्ष्य इव मनःसमाधित्सुभिरात्मभावेन लक्ष्यमाणत्वात् । तत्रैवं सत्यप्रमत्तेन बाह्यविषयोपलब्धितृष्णाप्रमादवर्जितेन सर्वतो विरक्तेन जितेन्द्रियेणैकाग्रचित्तेन वेद्धव्यं ब्रह्म लक्ष्यम् । ततस्तद्वेधनादूर्ध्वं शरवत्तन्मयो भवेत् । यथा शरस्य लक्ष्यैकात्मत्वं फलं भवति । तथा देहाद्यात्मप्रत्ययतिरस्करणेनाक्षरैकात्मत्वं फलमापादयेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह
प्राणैश्च सर्वैः । तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या
वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः ॥ ५ ॥

अक्षरस्यैव दुर्लक्ष्यत्वात्पुनः पुनर्वचनं सुलक्षणार्थम् । यस्मिन्नक्षरे पुरुषे द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षं चोतं समर्पितं मनश्च सह प्राणैः करणैरन्यैः सर्वैस्तमेव सर्वाश्रयमेकमद्वितीयं जानथ जानीथ हे शिष्याः । आत्मानं प्रत्यक्स्वरूपं युष्माकं सर्वप्राणिनां च ज्ञात्वा चान्या वाचोऽपरविद्यारूपा विमुञ्चथ विमुञ्चत परित्यजत । तत्प्रकाश्यं च सर्वं कर्म ससाधनम् । यतोऽमृतस्यैष सेतुरेतदात्मज्ञानममृतस्यामृतत्वस्य मोक्षस्य प्राप्तये सेतुरिव सेतुः संसारमहोदधेरुत्तरणहेतुत्वात्तथा च श्रुत्यन्तरम्—"तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इति ॥ ५ ॥

अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः स
एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः । ओमित्येवं
ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति वः पराय[3] तमसः
परस्तात् ॥ ६ ॥

किंच । अरा इव । यथा रथनाभौ समर्पिता अरा एवं संहताः संप्रविष्टा

उत्तरग्रन्थस्य पौनरुक्त्यं परिहरति—अक्षरस्यैव दुर्लक्ष्यत्वादिति । ससाधनं सर्वं कर्म परित्यज्याऽऽत्मैव ज्ञातव्य इत्यत्रैव हेतुमाह—अमृतस्येति । धनुषाऽऽयुधेन लक्ष्यत इति तल्लक्षण आत्मैकत्वसाक्षात्कार इत्यर्थः ॥ ९ ॥

कर्मसङ्गिजनसंगत्या कर्मश्रद्धा विषयश्रद्धा च वाक्यार्थज्ञानस्यावगमार्थं प्रतिबन्धको

---

१ ङ. च. झ. ञ. °वार्पितेऽक्ष° । ज. °वास्यतेऽक्ष° । २ क. °हाद्यनात्म° । ३ क. ङ पाराय । ४ क. ख. छ. °य गत्यन्ततायाः प्र° ।

यत्र यस्मिन्हृदये सर्वतो देहव्यापिन्यो नाड्यस्तस्मिन्हृदये बुद्धिप्रत्ययसाक्षिभूतः स एष प्रकृत आत्माऽन्तर्मध्ये चरते चरति वर्तते । पश्यञ्शृण्वन्मन्वानो विजानन्बहुधाऽनेकधा क्रोधहर्षादिप्रत्ययैर्जायमान इव जायमानोऽन्तःकरणोपाध्यनुविधायित्वाद्वदन्ति लौकिका हृष्टो जातः क्रुद्धो जात इति । तमात्मानमोमित्येवमोंकारालम्बनाः सन्तो यथोक्तकल्पनया ध्यायथ चिन्तयत । उक्तं वक्तव्यं च शिष्येभ्य आचार्येण जानता । शिष्याश्च ब्रह्मविद्याविविदिषुत्वान्निवृत्तकर्माणो मोक्षपथे प्रवृत्ताः । तेषां निर्विघ्नतया ब्रह्मप्राप्तिमाशास्त्याचार्यः । स्वस्ति निर्विघ्नमस्तु वो युष्माकं पराय परकूलाय । परस्तात्कस्मादविद्यातमसः । अविद्यारहितब्रह्मात्मस्वरूपगमनायेत्यर्थः ॥ ६ ॥

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैष महिमा भुवि दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्न्यात्मा प्रतिष्ठितः । मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं संनिधाय तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाति ॥ ७ ॥

योऽसौ तमसः परस्तात्संसारमहोदधिं तीर्त्वा गन्तव्यः परविद्याविषय इति स कस्मिन्वर्तत इत्याह । यः सर्वज्ञः सर्वविद्व्याख्यातः । तं पुनर्विशिनष्टि । यस्यैष प्रसिद्धो महिमा विभूतिः । कोऽसौ महिमा । यस्येमे द्यावापृथिव्यौ शासने विधृते तिष्ठतः । सूर्याचन्द्रमसौ यस्य शासनेऽलातचक्रवदजस्रं भ्रमतः । यस्य शासने सरितः सागराश्च स्वगोचरं नातिक्रामन्ति । तथा स्थावरं जङ्गमं च यस्य शासने नियतम् । तथा चर्तवोऽयने अब्दाश्च यस्य शासनं नातिक्रामन्ति । तथा कर्तारः कर्माणि फलं च यच्छासनात्स्वं स्वं कालं नातिवर्तन्ते स एष महिमा । भुवि लोके यस्य स एष सर्वज्ञ एवंमहिमा देवः । दिव्ये द्योतनवति सर्वबौद्धप्रत्ययकृतद्योतने ब्रह्मपुरे । ब्रह्मणोऽत्र चैतन्यस्वरूपेण नित्या-

---

विघ्नः स मा भूदित्याशंसनम् । न तु वाक्यार्थावगतौ निष्पन्नायां फलप्राप्तेर्विघ्नशङ्काऽस्तीत्यभिप्रेत्याऽऽह—परस्तादिति । मदुपदेशादूर्ध्वमित्यर्थः ॥ ६ ॥

सर्वेश्वरत्वमनोमयत्वादिगुणविशिष्टब्रह्मणो हृदयपुण्डरीके ध्यानं च क्रममुक्तिफलं मन्दब्रह्मविदो विधीयत इति दर्शयितुमाह—योऽसौ तमसः परस्तादित्यादिना ॥७॥

---

१ क. ज °दिषवो निवृ° । २ क. ङ. ज. पाराय । ३ ज. च. °य । कस्यावि° । ४ क. ज. °विद्यो व्याख्या° ।

भिव्यक्तत्वाद्ब्रह्मणः पुरं हृदयपुण्डरीकं तस्मिन्यद्व्योम तस्मिन्व्योम्न्याकाश हृत्पुण्डरीकमध्यस्थे प्रतिष्ठित इवोपलभ्यते। न ह्याकाशवत्सर्वगतस्य गतिरागतिः प्रतिष्ठा वाऽन्यथा संभवति। स ह्यात्मा तत्रस्थो मनोवृत्तिभिरेव विभाव्यत इति मनोमयो मनउपाधित्वात्प्राणशरीरनेता प्राणश्च शरीरं च प्राणशरीरं तस्यायं नेता स्थूलाच्छरीराच्छरीरान्तरं प्रति। प्रतिष्ठितोऽवस्थितोऽन्ने भुज्यमानान्नविपरिणामे प्रतिदिनमुपचीयमानेऽपचीयमाने च पिण्डरूपान्ने हृदयं बुद्धिं पुण्डरीकच्छिद्रे संनिधाय समवस्थाप्य। हृदयावस्थानमेव ह्यात्मनः स्थितिर्न ह्यात्मनः स्थितिरन्ने। तदात्मतत्त्वं विज्ञानेन विशिष्टेन शास्त्राचार्योपदेशजनितेन ज्ञानेन शमदमध्यानसर्वत्यागवैराग्योद्भूतेन परिपश्यन्ति सर्वतः पूर्णं पश्यन्त्युपलभन्ते धीरा विवेकिनः । आनन्दरूपं सर्वानर्थदुःखायासप्रहीणममृतं यद्विभाति विशेषेण स्वात्मन्येव भाति सर्वदा ॥ ७ ॥

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ ८ ॥

अस्य परमात्मज्ञानस्य फलमिदमभिधीयते। भिद्यते हृदयग्रन्थिरविद्यावासनाप्रचयो बुद्ध्याश्रयः कामः "कामा येऽस्य हृदि श्रिताः" इति श्रुत्यन्तरात्। हृदयाश्रयोऽसौ नाऽऽत्माश्रयः। भिद्यते भेदं विनाशमायाति। छिद्यन्ते सर्वज्ञेयविषयाः संशया लौकिकानामामरणात्तु गङ्गास्रोतोवत्प्रवृत्ता विच्छेदमायान्ति। अस्य विच्छिन्नसंशयस्य निवृत्ताविद्यस्य यानि विज्ञानोत्पत्तेः प्राक्तनानि जन्मान्तरे चाप्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्पत्तिसहभावीनि च क्षीयन्ते कर्माणि। न त्वेतज्जन्मारम्भकाणि प्रवृत्तफलत्वात्तस्मिन्सर्वज्ञेऽसंसारिणि परावरे परं च कारणात्मनाऽवरं च कार्यात्मना तस्मिन्परावरे साक्षादहमस्मीति दृष्टे संसारकारणोच्छेदान्मुच्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ।
तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥९॥

उक्तस्यैवार्थस्य संक्षेपाभिधायका उत्तरे मन्त्रास्त्रयोऽपि हिरण्मये ज्योतिर्मये बुद्धिविज्ञानप्रकाशे परे कोशे कोश इवासेः । आत्मस्वरूपोपल-

---

अस्य परमात्मज्ञानस्येति। जीवन्मुक्तिफलस्याद्वैतवाक्यार्थावगमस्य क्रममुक्तिफलस्य चोपासनस्येत्यर्थः। अविद्यावासनाप्रचयो भिद्यत इति कोऽर्थः। किं बुद्धौ विद्य-

---

१ क. °रं सूक्ष्मं प्र° । २ ख. च. बुद्धिपु° । ३ ग. च. °च्छिद्रे सं° ।

ङ्धिस्थानत्वात्परं तत्सर्वाभ्यन्तरत्वात्तस्मिन्विरजमविद्याद्यशेषदोषरजोमलवर्जितं ब्रह्म सर्वमहत्त्वात्सर्वात्मत्वाच्च निष्कलं निर्गताः कला यस्मात्तन्निष्कलं निरवयवमित्यर्थः। यस्माद्विरजं निष्कलं चातस्तच्छुभ्रं शुद्धं ज्योतिषां सर्वप्रकाशात्मनामग्न्यादीनामपि तज्ज्योतिरवभासकम्। अग्न्यादीनामपि ज्योतिष्ट्वमन्तर्गतब्रह्मात्मचैतन्यज्योतिर्निमित्तमित्यर्थः। तद्धि परं ज्योतिर्यदन्यानवभास्यमात्मज्योतिस्तद्यदात्मविद आत्मानं स्वं शब्दादिविषयबुद्धिप्रत्ययसाक्षिणं ये विवेकिनो विदुर्विजानन्ति त आत्मविदस्तद्विदुरात्मप्रत्ययानुसारिणः। यस्मात्परं ज्योतिस्तस्मात्त एव तद्विदुर्नेतरे बाह्यार्थप्रत्ययानुसारिणः॥ ९॥

मानायामविद्यादिभेदो ज्ञानफलं किंवा तन्निवृत्तौ। नाऽऽद्यः। सत्युपादाने कार्यस्यात्यन्तोच्छेदासंभवात्। न द्वितीयः। ज्ञानस्याज्ञानेनैव साक्षाद्विरोधप्रसिद्धेः। किंच। बुद्धिरप्यनादिः सादिर्वा। नाऽऽद्यः "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च" इति श्रुतिविरोधात्। नान्त्यः। प्रलये ब्रह्मज्ञानं विनैव बुद्धेर्नाशसंभवात्तदानर्थक्यप्रसङ्गात्। सादित्वे च बुद्धेरुपादानं साक्षाद्ब्रह्म चेत्तन्नाशं विनाऽत्यन्तोच्छेदो न स्यात्। माया चेत्सा द्रष्टृगतज्ञानेन नोच्छेदमर्हति। लौकिकमायाविगतमायाया द्रष्टृगतज्ञानेनोच्छेदादर्शनात्। किंच। बुद्धेरुच्छेदो न तस्याः फलं स्वनाशस्याफलत्वात्। नाऽऽत्मनः। तस्य बुद्धिप्रसङ्गाभावेन तदुच्छेदस्याफलत्वात्। किंचाऽऽत्मनोऽविद्याद्यनाश्रयत्वाभिधानं श्रुतिविरुद्धं प्रक्रमे—अविद्यायामन्तरे वर्तमाना इति श्रवणादुपसंहारे च—"अनीशया शोचति मुह्यमानः" इति श्रवणात्। बुद्धिगतमेवाविद्याद्यात्मन्यध्यस्यत इति चेदध्यस्यत इति कोऽर्थः। निक्षिप्यते भ्रान्त्या दृश्यते वा। नाऽऽद्यः। अन्यधर्मस्यान्यत्र निक्षेपासंभवात्। भ्रान्त्या चेत्केन दृश्यते। न तावदात्मना तस्याविद्याश्रयत्वानङ्गीकारात्। न बुद्ध्या। बुद्धेरात्मविषयत्वा[1]संभवेन तद्गतदर्शनासंभवात्। तद्भ्रान्तेश्च स्वाश्रयगतेन तत्त्वानुभवेन निवर्त्यत्वप्रसिद्धे[2]र्बुद्धेरनुभवाश्रयत्वप्रसङ्गात्। तस्मान्नास्य भाष्यस्य स[3]म्यमर्थं पश्याम इति चेदुच्यते। चित्तन्त्राऽनादिरनिर्वाच्याऽविद्या चैतन्यमवच्छिद्य स्वावच्छिन्नचैतन्यस्य बुद्ध्यादितादात्म्यरूपेण विवर्तते। तस्याश्च ब्रह्मात्मतासाक्षात्कारनिवर्त्यरूपाङ्गीकारात्तन्निवृत्तौ तद्गतथ्हृदयग्रन्थिभेदः श्रुत्योच्यते। भाष्यकारीयं च बुद्ध्याश्रयत्वाभिधानमहंकारविशेषणत्वेनाविद्यादेर्व्यावहारिकाभिप्रायेणाऽऽत्मानाश्रयत्वाभिधानं चाऽऽत्मनो निर्विकारत्वाभिप्रायम्। बाधितानुवृत्तिश्च प्रकटार्थे प्रो[4]दर्शीति जीवन्मुक्तिर्न विरुध्यते॥ ८॥

॥ ९॥

---

१ ग. ङ. च. झ. ञ. °र्लत्वे प्र°। २ ञ. च. °द्धे बुद्धे°। ३ क. ख. सम्यगर्थं। ४ क. प्रदर्शितेति।

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १० ॥

कथं तज्ज्योतिषां ज्योतिरित्युच्यते । न तत्र तस्मिन्स्वात्मभूते ब्रह्मणि सर्वावभासकोऽपि सूर्यो भाति । तद्ब्रह्म न प्रकाशयतीत्यर्थः । स हि तस्यैव भासा सर्वमन्यदनात्मजातं प्रकाशयतीत्यर्थः । न तु तस्य स्वतः प्रकाशनसामर्थ्यम् । तथा न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निरस्मद्गोचरः । किं बहुना । यदिदं जगद्भाति तत्तमेव परमेश्वरं स्वतो भारूपत्वाद्भान्तं दीप्यमानमनुभात्यनुदीप्यते । यथा जलोल्मुकाद्यग्निसंयोगादग्निं दहन्तमनुदहति न स्वतस्तद्वत्तस्यैव भासा दीप्त्या सर्वमिदं सूर्यादिजगद्विभाति । यत एवं तदेव ब्रह्म भाति च विभाति च कार्यगतेन विविधेन भासाऽतस्तस्य ब्रह्मणो भारूपत्वं स्वतोऽवगम्यते । न हि स्वतोऽविद्यमानं भासनमन्यस्य कर्तुं शक्नोति । घटादीनामन्यावभासकत्वादर्शनाद्भारूपाणां चाऽऽदित्यादीनां तद्दर्शनात् ॥ १० ॥

ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण । अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ॥ ११ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि द्वितीयमुण्डकं समाप्तम् ॥२॥

यत्तज्ज्योतिषां ज्योतिर्ब्रह्म तदेव सत्यं सर्वं तद्विकारं वाचारम्भणं विकारो नामधेयमात्रमनृतमितरदित्येतमर्थं विस्तरेण हेतुतः प्रतिपादितं निगमनस्थानीयेन मन्त्रेण पुनरुपसंहरति । ब्रह्मैवोक्तलक्षणमिदं यत्पुरस्तादग्रे ब्रह्मैवाविद्यादृष्टीनां प्रत्यवभासमानं तथा पश्चाद्ब्रह्म तथा दक्षिणतश्च तथोत्तरेण तथैवाधस्तादूर्ध्वं च सर्वतोऽन्यदिव कार्याकारेण प्रसृतं प्रगतं नामरूपवदवभासमानम् ।

भातीति णिजन्तार्थाध्याहारेण व्याख्यातम् । तस्य भासा सर्वमिदं विभातीत्यस्य ब्रह्मणः स्वतो भारूपत्वे तात्पर्यं कथयति—यत एवं तदेव ब्रह्म[2] भाति चेति ॥ १० ॥

उपसंहारमन्त्रस्य तात्पर्यमाह । यत्तज्ज्योतिषां ज्योतिस्तेन ब्रह्मणा विविधं क्रियत

१ ग. ङ. च. 'मस्था' । २ क. 'तिरिति तेन ।

किं बहुना ब्रह्मैवेदं विश्वं समस्तमिदं जगद्वरिष्ठं वरतमम् । अब्रह्मप्रत्ययः सर्वोऽविद्यामात्रो रज्ज्वामिव सर्पप्रत्ययः । ब्रह्मैवैकं परमार्थसत्यमिति वेदानुशासनम् ॥ ११ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयं मुण्डकं समाप्तम् ॥ २ ॥

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्न्यो अभिचाकशीति ॥ १ ॥

परा विद्योक्ता यया तदक्षरं पुरुषाख्यं सत्यमधिगम्यते । यदधिगमे हृदयग्रन्थ्यादिसंसारकारणस्याऽऽत्यन्तिकविनाशः स्यात् । तद्दर्शनोपायश्च योगो धनुराद्युपादानकल्पनयोक्तः । अथेदानीं तत्सहकारीणि सत्यादिसाधनानि वक्तव्यानीति तदर्थमुत्तरारम्भः । प्राधान्येन तत्त्वनिर्धारणं च प्रकारान्तरेण क्रियते । अत्यन्तदुरवगाह्यत्वात्कृतमपि तत्र सूत्रभूतो मन्त्रः परमार्थवस्त्ववधारणार्थमुपन्यस्यते । द्वा द्वौ सुपर्णा सुपर्णौ शोभनपतनौ सुपर्णौ पक्षिसामान्याद्वा सुपर्णौ सयुजा सयुजौ सहैव सर्वदा युक्तौ सखाया सखायौ समानाख्यानौ समानाभिव्यक्तिकारणावेवंभूतौ सन्तौ समानमविशेषमुपलब्ध्यधिष्ठानतयैकं वृक्षं वृक्षमिवोच्छेदनसामान्याच्छरीरं वृक्षं परिषस्व-

---

इति तद्विकारं सर्वं जगत्सर्वं ब्रह्मैवेति बाधायां सामानाधिकरण्यं योऽयं स्थाणुः पुमानसावितिवदन्वयव्यतिरेकाभावपरिहारेण तावन्मात्रत्वं बोध्यते ॥ ११ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयं मुण्डकं समाप्तम् ॥ २ ॥

प्राधान्येनेति । अपूर्वत्वेन तात्पर्यविषयतयेत्यर्थः । द्वा सुपर्णेत्यादौ द्विवचनस्याऽऽकारश्छान्दसः । जीवस्याज्ञत्वेन नियम्यत्वेन योग्यत्वादीश्वरस्य सर्वज्ञत्वेन नियामकत्वशक्तियोगाच्छोभनमुचितम् । नियम्यनियामकभावगमनं ययोस्तौ शोभनपतनौ । पक्षिसामान्याद्वेति । वृक्षाश्रयणादिश्रवणादित्यर्थः । ऊर्ध्वमुत्कृष्टं ब्रह्म मूलमधिष्ठानमस्येत्यूर्ध्वमूलोऽवाञ्चः प्राणादयः शाखा इवास्येत्यवाक्शाखः । श्वः स्थानं नियन्तुमस्य न

---

१ ख. ग. ङ. च. झ. °न्तदुःखगा° । २ ग. ङ. च. झ. °त्रत्वे बो° ।

जाते परिष्वक्तवन्तौ । सुपर्णाविवैकं वृक्षं फलोपभोगार्थम्। अयं हि वृक्ष ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाखोऽश्वत्थोऽव्यक्तमूलप्रभवः क्षेत्रसंज्ञकः सर्वप्राणिकर्मफलाश्रयस्तं परिष्वक्तौ सुपर्णाविवाविद्याकामकर्मवासनाश्रयलिङ्गोपाध्यात्मेश्वरौ। तयोः परिष्वक्तयोरन्य एकः क्षेत्रज्ञो लिङ्गोपाधिवृक्षमाश्रितः पिप्पलं[१] कर्मनिष्पन्नं सुखदुःखलक्षणं फलं स्वाद्वनेकविचित्रवेदनास्वादरूपं स्वाद्वत्ति भक्षयत्युपभुङ्क्तेऽविवेकतः। अनश्नन्नन्य इतर ईश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः सर्वज्ञः सर्वसत्त्वोपाधिरीश्वरो नाश्नाति। प्रेरयिता ह्यसावुभयोर्भोज्यभोक्त्रोर्नित्यसाक्षित्वसत्तामात्रेण। स त्वनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति पश्यत्येव केवलम्। दर्शनमात्रं हि तस्य प्रेरयितृत्वं राजवत् ॥ १ ॥

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति
मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य
महिमानमिति वीतशोकः ॥ २ ॥

तत्रैवं सति समाने वृक्षे यथोक्ते शरीरे पुरुषो भोक्ता जीवोऽविद्याकामकर्मफलरागादिगुरुभाराक्रान्तोऽलाबुरिव सामुद्रे जले निमग्नो निश्चयेन देहात्मभावमापन्नोऽयमेवाहममुष्य पुत्रोऽस्य नप्ता कृशः स्थूलो गुणवान्निर्गुणः सुखी दुःखीत्येवंप्रत्ययो नास्त्यन्योऽस्मादिति जायते म्रियते संयुज्यते वियुज्यते च संबन्धिबान्धवैः । अतोऽनीशया न कस्यचित्समर्थोऽहं पुत्रो मम विनष्टो मृता मे भार्या किं मे जीवितेनेत्येवं दीनभावोऽनीशा तया शोचति संतप्यते मुह्यमानोऽनेकैरनर्थप्रकारैरविवेकतया[२] चिन्तामापद्यमानः स एवं प्रेततिर्यङ्मनुष्यादियोनिष्वाजवं जवीभावमापन्नः कदाचिदनेकजन्मसु शुद्धधर्मसंचितनिमित्ततः केनचित्परमकारुणिकेन दर्शितयोगमार्गोऽहिंसासत्यब्रह्म-

---

शक्यमित्यश्वत्थः। अव्यक्तमव्याकृतं मूलमुपादानमन्वयि तस्मात्प्रभवतीति तथोक्तो[३] यावदज्ञानभावीत्यर्थः । अविद्याकामकर्मवासनानामाश्रयो लिङ्गमुपाधिर्यस्याऽऽत्मनः स जीवस्तथोक्तः स चेश्वरश्च तावित्यर्थः। सत्त्वं[४] मायाख्यमुपाधिरस्येति सत्त्वोपाधिः। ज्ञानात्मकैस्यामलसत्त्वराशेरिति ह्युक्तम् ॥ १ ॥

आवरणं विक्षेपश्च द्वयमविद्यायाः कार्यम्। तत्रेश्वरभावाप्रतिपत्तिरनीशावरणं शोचतीति विक्षेपस्तदुभयहेतुरनिर्वाच्यमज्ञानं मोहः। तेन विशिष्टोऽनेकैरनर्थप्रकारैरहं करो-

---

१ ग. ङ. च. ञ. °लं फलं क° । २ क. ञ. °वेकित° । ३ ग. ङ. च. छ. ञ. °थोक्तं या° । ४ ङ. च. सत्त्वमा° । ५ च. ञ. °कतयाऽम° ।

चर्यसर्वत्यागशमदमादिसंपन्नः समाहितात्मा सञ्जुष्टं सेवितमनेकैर्योगमार्गैः कर्मिभिश्च यदा यस्मिन्काले पश्यति ध्यायमानोऽन्यं वृक्षोपाधिलक्षणाद्विलक्षणमीशमसंसारिणमशनायापिपासाशोकमोहजरामृत्य्वतीतमीशं सर्वस्य जगतोऽयमहमस्म्यात्मा सर्वस्य समः सर्वभूतस्थो नेतरोऽविद्याजनितोपाधिपरिच्छिन्नो मायात्मेति विभूतिं महिमानं च जगद्रूपमस्यैव मम परमेश्वरस्येति यदैवं द्रष्टा तदा वीतशोको भवति सर्वस्माच्छोकसागराद्विप्रमुच्यते कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥ ३ ॥

अन्योऽपि मन्त्र इममेवार्थमाह सविस्तरम् । यदा यस्मिन्काले पश्यः पश्यतीति विद्वान्साधक इत्यर्थः । पश्यते पश्यति पूर्ववद्रुक्मवर्णं स्वयंज्योतिःस्वभावं रुक्मस्येव वा ज्योतिरस्याविनाशि कर्तारं सर्वस्य जगत ईशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं ब्रह्म च तद्योनिश्चासौ ब्रह्मयोनिस्तं ब्रह्मयोनिं ब्रह्मणो वाऽपरस्य योनिं स यदा चैवं पश्यति तदा स विद्वान्पश्यः पुण्यपापे बन्धनभूते कर्मणी समूले विधूय निरस्य दग्ध्वा निरञ्जनो निर्लेपो विगतक्लेशः परमं प्रकृष्टं निरतिशयं साम्यं समतामद्वयलक्षणं द्वैतविषयाणि साम्यान्यतोऽर्वाञ्च्येवातोऽद्वयलक्षणमेतत्परमं साम्यमुपैति प्रतिपद्यते ॥ ३ ॥

प्राणो ह्येष यः सर्वभूतैर्विभाति विजानन्विद्वान्भवते नातिवादी । आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥ ४ ॥

किंच योऽयं प्राणस्य प्राणः पर ईश्वरो ह्येष प्रकृतः सर्वैर्भूतैर्ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तैः । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । सर्वभूतस्थः सर्वात्मा सन्नित्यर्थः । विभाति विविधं दीप्यते । एवं सर्वभूतस्थं यः साक्षादात्मभावेनायमहमस्मीति

मीत्यादिभिरविवेकतया तादात्म्यापन्नतयेत्यर्थः । आजवमनवरतं जवीभावं निकृष्टभावं लक्षणया लघुभावं कर्म वायुप्रेरिततया जवीभावं क्षैप्र्यमापन्नः पूर्ववदित्यभेदेनेत्यर्थः ॥२॥३॥

आत्मनि रतिरात्मरतिस्तत्पुरुषः सैव क्रियाऽस्यास्तीत्यात्मरतिक्रियावानिति मतु-

---

१ क. 'योगिमा' । २ क. ख. ग. झ. ञ. कर्मभि' । ३ ग. ङ. च. ज. झ. ञ. 'मृत्युमती' । ४ ञ. 'वेकित' । ५ ख. ग. ङ. च. छ. झ. ञ. क्षैप्रमा ।

विजानन्विद्वान्वाक्यार्थज्ञानमात्रेण स भवते भवति न भवतीत्येतत्किमतिवाद्यतीत्य सर्वानन्यान्वदितुं शीलमस्येत्यतिवादी । यस्त्वेवं साक्षादात्मानं प्राणस्य प्राणं विद्वानतिवादी स न भवतीत्यर्थः । सर्वं यदात्मैव नान्यदस्तीति दृष्टं तदा किं ह्यसावतीत्य वदेत् । यस्य त्वपरमन्यद्दृष्टमस्ति स तदतीत्य वदति । अयं तु विद्वानात्मनोऽन्यन्न पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति । अतो नातिवदति । किंचाऽऽत्मक्रीड आत्मन्येव च क्रीडा क्रीडनं यस्य नान्यत्र पुत्रदारादिषु स आत्मक्रीडः । तथाऽऽत्मरतिरात्मन्येव च रती रमणं प्रीतिर्यस्य स आत्मरतिः । क्रीडा बाह्यसाधनसापेक्षा । रतिस्तु साधननिरपेक्षा बाह्यविषयप्रीतिमात्रमिति विशेषः । तथा क्रियावाञ्ज्ञानध्यानवैराग्यादिक्रिया यस्य सोऽयं क्रियावान् । समासपाठ आत्मरतिरेव क्रियाऽस्य विद्यत इति बहुव्रीहिमतुबर्थयोरन्यतरोऽतिरिच्यते । केचित्त्वग्निहोत्रादिकर्मब्रह्मविद्ययोः समुच्चयार्थमिच्छन्ति । तच्चैष ब्रह्मविदां वरिष्ठ इत्यनेन मुख्यार्थवचनेन विरुध्यते । न हि बाह्यक्रीड आत्मरतिश्च भवितुं शक्तः । कश्चिद्बाह्यक्रियाविनिवृत्तो ह्यात्मक्रीडो भवति बाह्यक्रियात्मक्रीडयोर्विरोधात् । न हि तमःप्रकाशयोर्युगपदेकत्र स्थितिः संभवति । तस्मादसत्प्रलपितमेवैतदनेन ज्ञानकर्मसमुच्चयप्रतिपादनम् "अन्या वाचो विमुञ्चथ" "संन्यासयोगात्" इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । तस्मादयमेवेह क्रियावान्यो ज्ञानध्यानादिक्रियावान्सोऽभिन्नार्थमर्यादः संन्यासी य एवंलक्षणो नातिवाद्यात्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावान्ब्रह्मनिष्ठः स ब्रह्मविदां सर्वेषां वरिष्ठः प्रधानः ॥ ४ ॥

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन
ब्रह्मचर्येण नित्यम् । अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो
हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥ ५ ॥

अधुना सत्यादीनि भिक्षोः सम्यग्ज्ञानसहकारीणि साधनानि विधीयन्ते निवृत्तिप्रधानानि । सत्येनानृतत्यागेन मृषावदनत्यागेन लभ्यः प्राप्तव्यः ।

बेवैकः प्रतीयते कथमुक्तं बहुव्रीहिमतुबर्थयोरन्यतरोऽतिरिच्यत इति । सत्यमसमासपाठे द्वयोरर्थवत्त्वमासीत्समासपाठे त्वन्यतरो मतुबतिरिच्यते विशिष्यते बाह्यक्रियानिवृत्तिलाभादित्यर्थः । एकदेशिव्याख्यामुद्भाव्य निराचष्टे—केचित्त्वित्यादिना । अनेन वचनेन ज्ञानकर्मसमुच्चयप्रतिपादनं क्रियत इत्येतदसत्प्रलपितमेवेति योजना ॥ ४ ॥

सम्यग्ज्ञानसहकारीणीति । अत्र सम्यग्ज्ञानशब्देन वस्तुविषयावगतिफलावसानं

---

१ क. ख. ॰द्विजानाति॰ ।

किंच तपसा हीन्द्रियमनएकाग्रतया "मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तपः" इति स्मरणात्। तद्ध्यनुकूलमात्मदर्शनाभिमुखीभावात्परमं साधनं तपो नेतरच्चान्द्रायणादि। एष आत्मा लभ्य इत्यनुषङ्गः सर्वत्र। सम्यग्ज्ञानेन यथाभूतात्मदर्शनेन ब्रह्मचर्येण मैथुनासमाचारेण। नित्यं सर्वदा नित्यं सत्येन नित्यं तपसा नित्यं सम्यग्ज्ञानेनेति सर्वत्र नित्यशब्दोऽन्तर्दीपिकान्यायेनानुषक्तव्यः। वक्ष्यति च—"न येषु जिह्ममनृतं न माया च" इति। कोऽसावात्मा य एतैः साधनैर्लभ्यं इत्युच्यते। अन्तःशरीरेऽन्तर्मध्ये शरीरस्य पुण्डरीकाकाशे ज्योतिर्मयो हि रुक्मवर्णः शुभ्रः शुद्धो[1]यमात्मानं पश्यन्त्युपलभन्ते यतयो यतनशीलाः संन्यासिनः क्षीणदोषाः क्षीणक्रोधादिचित्तमलाः। स आत्मा नित्यं सत्यादिसाधनैः संन्यासिभिर्लभ्यत इत्यर्थः। न कादाचित्कैः सत्यादिभिर्लभ्यते सत्यादिसाधनस्तुत्यर्थोऽयमर्थवादः ॥ ५ ॥

सत्यमेव [2]जयति नानृतं सत्येन पन्था विततो देवयानः। येनाऽऽक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामा यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम् ॥ ६ ॥

सत्यमेव सत्यवानेव [3]जयति नानृतं नानृतवादीत्यर्थः। न हि सत्यानृतयोः केवलयोः पुरुषानाश्रितयोर्जयः पराजयो वा संभवति। प्रसिद्धं लोके सत्यवादिनाऽनृतवाद्यभिभूयते न विपर्ययोऽतः सिद्धं सत्यस्य बलवत्साधनत्वम्। किंच शास्त्रतोऽप्यवगम्यते सत्यस्य साधनातिशयत्वम्। कथम्। सत्येन यथाभूतवादव्यवस्थया पन्था देवयानाख्यो विततो विस्तीर्णः सातत्येन प्रवृत्तः। येन पथा ह्याक्र[4]मन्ति क्रमन्त ऋषयो दर्शनवन्तः कुहकमायाशाठ्याहंकारदम्भानृतवर्जिता ह्याप्तकामा विगततृष्णाः सर्वतो यत्र यस्मिंस्तत्परमार्थतत्त्वं सत्यस्योत्तमसाधनस्य संबन्धि साध्यं परमं प्रकृष्टं

वाक्यार्थज्ञानमुच्यते। अवगतिफलस्य स्वकार्येऽविद्यानिवृत्तौ सहकार्यपेक्षासंभवात्। अतोऽपरिपक्वज्ञानस्य सत्यादीनां च परिपक्वविद्यालाभाय समुच्चय इष्यत एव। नैतावता भास्कराभिमतसिद्धिः। परिपक्वविद्यायाः सहकार्यपेक्षायां मानाभावात्। ततः कर्मासंश्लेषश्रवणाद्देवादीनां कर्मविहीनानां मुक्तिश्रवणाच्चेति ॥ ५ ॥

कुहकं परवञ्चनम्। अन्तरन्यथा गृहीत्वा बहिरन्यथा प्रकाशनं माया। शाठ्यं विभवानुसारेणाप्रदानम्। अहंकारो मिथ्याभिमानः। दम्भो धर्मध्वजित्वम्। अनृतमयथा-

---

१ क. ख. च. °भ्यत इ°। २ क. जयते। ३ क. जयते। ४ ग. ङ. ब. °मन्त्याक्र°।

निधानं पुरुषार्थरूपेण निधीयत इति निधानं वर्तते। तत्र च येन पथाऽऽक्रमन्ति स सत्येन वितत इति पूर्वेण संबन्धः ॥ ६ ॥

बृहच्च तद्दिव्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं विभाति। दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च पश्यत्स्विहैव निहितं गुहायाम् ॥ ७ ॥

किं तत्किंधर्मकं च तदित्युच्यते—बृहन्महच्च तत्प्रकृतं ब्रह्म सत्यादिसाधनं सर्वतोऽव्याप्तत्वात्। दिव्यं स्वयंप्रभमनिन्द्रियगोचरमत एव न चिन्तयितुं शक्यतेऽस्य रूपमित्यचिन्त्यरूपम्। सूक्ष्मादाकाशादेरपि तत्सूक्ष्मतरं निरतिशयं हि सौक्ष्म्यमस्य सर्वकारणत्वाद्विभाति विविधमादित्यचन्द्राद्याकारेण भाति दीप्यते। किंच दूराद्विप्रकृष्टदेशात्सुदूरे विप्रकृष्टतरे देशे वर्ततेऽविदुषामत्यन्तागम्यत्वात्तद्ब्रह्म। इह देहेऽन्तिके समीपे च विदुषामात्मत्वात्। सर्वान्तरत्वाच्चाऽऽकाशस्याप्यन्तरश्रुतेः। इह पश्यत्सु चेतनावत्स्वित्येतन्निहितं स्थितं दर्शनादिक्रियावत्त्वेन योगिभिर्लक्ष्यमाणम्। क्व गुहायां बुद्धिलक्षणायाम्। तत्र हि निगूढं लक्ष्यते विद्वद्भिः। तथाऽप्यविद्यया संवृतं सन्न लक्ष्यते तत्रस्थमेवाविद्वद्भिः ॥ ७ ॥

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा। ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥ ८ ॥

पुनरप्यसाधारणं तदुपलब्धिसाधनमुच्यते। यस्मान्न चक्षुषा गृह्यते केनचिदप्यरूपत्वान्नापि गृह्यते वाचाऽनभिधेयत्वान्न चान्यैर्देवैरितरेन्द्रियैः। तपसः सर्वप्राप्तिसाधनत्वेऽपि न तपसा गृह्यते। तथा वैदिकेनाग्निहोत्रादिकर्मणा प्रसिद्धमहत्त्वेनापि न गृह्यते। किं पुनस्तस्य ग्रहणे साधनमित्याह—ज्ञानप्रसादेनाऽऽत्मावबोधनसमर्थमपि स्वभावेन सर्वप्राणिनां ज्ञानं बाह्यविषयरागादिदोषकलुषितमप्रसन्नमशुद्धं सन्नावबोधयति नित्यं संनिहितमप्यात्मतत्त्वं मलावन-

---

दुष्टभाषणम्। एतैर्दोषैर्वर्जिता इत्यर्थः ॥ ६ ॥

सत्यस्य निधानं यदुक्तं तत्पुनर्विशेष्यत इत्याह—किं तत्किंधर्मकं च तदिति ॥ ७ ॥

ज्ञानप्रसादेनेति। अत्र ज्ञायतेऽर्थोऽनेनेति व्युत्पत्त्या बुद्धिरुच्यते। ध्यायमानो ज्ञानप्रसादं लभते। ज्ञानप्रसादेनाऽऽत्मानं पश्यतीति क्रमो द्रष्टव्यः। संशयादि-

---

१ ख. ङ. च. ग. 'तनवास्त्विति'।

द्धमिवाऽऽदर्शम् । विलुलितमिव सलिलम् । तद्यदेन्द्रियविषयसंसर्गजनितरागादिमलकालुष्यापनयनादादर्शसलिलादिवत्प्रसादितं स्वच्छं शान्तमवतिष्ठते तदा ज्ञानस्य प्रसादः स्यात् । तेन ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वो विशुद्धान्तःकरणो योग्यो ब्रह्म द्रष्टुं यस्मात्ततस्तस्मात्तु तमात्मानं पश्यते पश्यत्युपलभते निष्कलं सर्वावयवभेदवर्जितं ध्यायमानः सत्यादिसाधनवानुपसंहृतकरण एकाग्रेण मनसा ध्यायमानश्चिन्तयन् ॥ ८ ॥

एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः
पञ्चधा संविवेश । प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां
यस्मिन्विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥ ९ ॥

यमात्मानमेवं पश्यत्येषोऽणुः सूक्ष्मश्चेतसा विशुद्धज्ञानेन केवलेन वेदितव्यः । क्वासौ । यस्मिञ्शरीरे प्राणो वायुः पञ्चधा प्राणापानादिभेदेन संविवेश सम्यक्प्रविष्टस्तस्मिन्नेव शरीरे हृदये चेतसा ज्ञेय इत्यर्थः । कीदृशेन चेतसा वेदितव्य इत्याह—प्राणैः सहेन्द्रियैश्चित्तं सर्वमन्तःकरणं प्रजानामोतं व्याप्तं येन क्षीरमिव स्नेहेन काष्ठमिवाग्निना । सर्वं हि प्रजानामन्तःकरणं चेतनावत्प्रसिद्धं लोके । यस्मिंश्च चित्ते क्लेशादिमलवियुक्ते शुद्धे विभवत्येष उक्त आत्मा विशेषेण स्वेनाऽऽत्मना विभवत्यात्मानं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः
कामयते यांश्च कामान् । तं तं लोकं जयते
तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः ॥१०॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि तृतीयमुण्डके
प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

मलरहितस्य प्रमाणज्ञानस्यैव तत्त्वसाक्षात्कारहेतुत्वाद्ध्यानक्रियायाः प्रमितिसाधनत्वाप्रसिद्धेरित्यर्थः ॥ ८ ॥

बौद्धादेश्चित्तादौ चेतनत्वभ्रमदर्शनाच्चित्तं[1] स्वस्मिन्संसर्गिणि[2] च चैतन्याभिव्यञ्जकत्वे स्वभावत एव योग्यम् । ततश्चित्ते परमात्मनोऽभिव्यक्तिसंभवाच्चेतसा ज्ञेयत्वमुच्यत इति संभावनार्थमाह—प्राणैः सहेन्द्रियैश्चित्तमिति । ओतं चैतन्येन सर्वस्य तर्हि चित्ते किमिति ब्रह्म स्वत एवापरोक्षं न भवतीत्यत आह—यस्मिंश्च चित्त इति ॥ ९ ॥

---

१ क. °त्तं तस्मि° । २ क. ख. छ. °स्मिन्स्वसंस° ।

य एवमुक्तलक्षणं सर्वात्मानमात्मत्वेन प्रतिपन्नस्तस्य सर्वात्मत्वादेव सर्वावाप्तिलक्षणं फलमाह। यं यं लोकं पित्रादिलक्षणं मनसा संविभाति संकल्पयति मह्यमन्यस्मै वा भवेदिति विशुद्धसत्त्वः क्षीणक्लेश आत्मविन्निर्मलान्तःकरणः कामयते यांश्च कामान्प्रार्थयते भोगांस्तं तं लोकं जयते प्राप्नोति तांश्च कामान्संकल्पितान्भोगान्। तस्माद्विदुषः सत्यसंकल्पत्वादात्मज्ञमात्मज्ञानेन विशुद्धान्तःकरणं ह्यर्चयेत्पूजयेत्पादप्रक्षालनशुश्रूषानमस्कारादिभिर्भूतिकामो विभूतिमिच्छुः। ततः पूजार्ह एवासौ ॥ १० ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

स वेदैतत्परमं ब्रह्म धाम यत्र विश्वं निहितं
भाति शुभ्रम्। उपासते पुरुषं ये ह्यकामास्ते
शुक्रमेतदतिवर्तन्ति धीराः ॥ १ ॥

यस्मात्स वेद जानातीत्येतद्यथोक्तलक्षणं ब्रह्म परममुत्कृष्टं धाम सर्वकामानामाश्रयमास्पदं यत्र यस्मिन्ब्रह्मणि धाम्नि विश्वं समस्तं जगन्निहितमर्पितं यच्च स्वेन ज्योतिषा भाति शुभ्रं शुद्धम्। तमप्येवमात्मज्ञं पुरुषं ये ह्यकामा विभूतितृष्णावर्जिता मुमुक्षवः सन्त उपासते परमिव सेवन्ते शुक्रं नृबीजं यदेतत्प्रसिद्धं शरीरोपादानकारणमतिवर्तन्त्यतिगच्छन्ति धीरा धीमन्तो न पुनर्योनिं प्रसर्पन्ति न पुनः क्वचिद्रतिं करोतीति श्रुतेः। अतस्तं पूजयेदित्यभिप्रायः ॥ १ ॥

कामान्यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते तत्र तत्र। पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्त्विहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः ॥ २ ॥

मुमुक्षोः कामत्याग एव प्रधानं साधनमित्येतद्दर्शयति। कामान्यो दृष्टादृष्टेष्टविषयान्कामयते मन्यमानस्तद्गुणांश्चिन्तयानः प्रार्थयते स तैः कामभिः कामैर्धर्माधर्मप्रवृत्तिहेतुभिर्विषयेच्छारूपैः सह जायते तत्र तत्र। यत्र यत्र विषयप्राप्तिनि-

---

सगुणविद्याफलमपि निर्गुणविद्यास्तुतये प्ररोचनार्थमुच्यते—यं यमिति ॥ १० ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

॥ १ ॥

---

१ ग. ङ. च. झ. °मिच्छतः। त° । ञ. ज. °मिच्छंस्ततः। २ क. °नस्तु इहै° । ३ ग. ङ. च. झ. °दृष्टवि° । ४ ख. ज. °न्तयमानः। ५ ग. ङ. च. झ. ञ. °लमिति नि° ।

मित्तं कामाः कर्मसु पुरुषं नियोजयन्ति तत्र तत्र तेषु तेषु विषयेषु तैरेव कामैर्वेष्टितो जायते । यस्तु परमार्थतत्त्वविज्ञानात्पर्याप्तकाम आत्मकामत्वेन परि समन्तत आप्ताः कामा यस्य तस्य पर्याप्तकामस्य कृतात्मनोऽविद्यालक्षणादपररूपादपनीय स्वेन परेण रूपेण कृत आत्मा विद्यया यस्य तस्य कृतात्मनस्त्विहैव तिष्ठत्येव शरीरे सर्वे धर्माधर्मप्रवृत्तिहेतवः प्रविलीयन्ति विलयमुपयान्ति नश्यन्तीत्यर्थः । कामास्तज्जन्महेतुविनाशान्न जायन्त इत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न
बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्त-
स्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम् ॥ ३ ॥

यद्येवं सर्वलाभात्परम आत्मलाभस्तल्लाभाय प्रवचनादय उपाया बाहुल्येन कर्तव्या इति प्राप्त इदमुच्यते । योऽयमात्मा व्याख्यातो यस्य लाभः परः पुरुषार्थो नासौ वेदशास्त्राध्ययनबाहुल्येन प्रवचनेन लभ्यः । तथा न मेधया ग्रन्थार्थधारणशक्त्या । न बहुना श्रुतेन नापि भूयसा श्रवणेनेत्यर्थः । केन तर्हि लभ्य इत्युच्यते । यमेव परमात्मानमेवैष विद्वान्वृणुते प्राप्तुमिच्छति तेन वरणेनैष परमात्मा लभ्यो नान्येन साधनान्तरेण । नित्यलब्धस्वभावत्वात् । कीदृशोऽसौ विदुष आत्मलाभ इत्युच्यते । तस्यैष आत्माऽविद्यासंछन्नां[3] स्वां परां तनुं[4] स्वात्मतत्त्वं स्वरूपं विवृणुते प्रकाशयति प्रकाश इव घटादिर्विद्यायां सत्या-

---

परमार्थतत्त्वविज्ञानादिति । विषयेषु यथास्थितदोषदर्शनात्पर्याप्तकामः क्षीणरागो विरुद्धलक्षणयाऽऽत्मकामस्याऽऽत्मबुभुत्सयैव वशीकृतचित्तस्य विषयेभ्यः कामा निवृत्ता एव भवन्तीत्यर्थः सामर्थ्यादवगम्यते । स्वहेतुविनाशात्पुनः कामा न जायन्त इति जातानां ज्ञानं विनाऽपि क्षयसंभवादित्यर्थः ॥ २ ॥

न बहुना श्रुतेनेति । उपनिषद्विचारव्यतिरिक्तेनेत्यर्थः । तेन वरणेनेति कथं व्याख्यातं यत्तदोर्भिन्नार्थत्वं साधनविवक्षायाः प्रस्तुतत्वादित्यर्थं ब्रूमः । परमात्माऽस्मीत्यभेदानुसंधानं वरणम् । तेन वरणेनैष आत्मा लभ्यो भवति । बहिर्मुखेन(ण) तु शतशोऽपि श्रवणादौ क्रियमाणे न लभ्यते । अतः परमात्माऽस्मीत्यभेदानुसंधानं परमात्मभजनं पुरस्कृत्यैव श्रवणादि संपादनीयमिति भावः । अथवा यमेव परमात्मानं वृणुते तेन परमात्मना मुमुक्षुरूपव्यवस्थितेन श्रवणेनाभेदानुसंधानलक्षणेन प्रार्थनेन कृत्वा लभ्यः पर-

---

१ क. ख. ङ. °त्मा वृ° । २ क. ख. तनूं । ३ ग. ङ. च. झ. °संछिन्नां । ४ क. ख. तनूं ।

माविर्भवतीत्यर्थः । तस्मादन्यत्यागेनाऽऽत्मलाभप्रार्थनैवाऽऽत्मलाभसाधनमित्यर्थः ॥ ३ ॥

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्त-
पसो वाऽप्यलिङ्गात् । एतैरुपायैर्यतते यस्तु
विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधाम ॥ ४ ॥

आत्मप्रार्थनासहायभूतान्येतानि च साधनानि बलाप्रमादतपांसि लिङ्गयुक्तानि संन्याससहितानि । यस्मादयमात्मा बलहीनेन बलप्रहीणेनाऽऽत्मनिष्ठाजनितवीर्यहीनेन न लभ्यो नापि लौकिकपुत्रपश्वादिविषयसङ्गनिमित्तप्रमादात् । तथा तपसो वाऽप्यलिङ्गाल्लिङ्गरहितात् । तपोऽत्र ज्ञानम् । लिङ्गं संन्यासः संन्यासरहिताज्ज्ञानान्न लभ्यत इत्यर्थः । एतैरुपायैर्बलाप्रमादसंन्यासज्ञानैर्यतते तत्परः सन्प्रयतते यस्तु विद्वान्विवेक्यात्मवित्तस्य विदुष एष आत्मा विशते संप्रविशति ब्रह्मधाम ॥ ४ ॥

संप्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो वीत-
रागाः प्रशान्ताः । ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा
युक्तात्मानः सर्वमेवाऽऽविशन्ति ॥ ५ ॥

कथं ब्रह्म संविशत इत्युच्यते । संप्राप्य समवगम्यैनमात्मानमृषयो दर्शनवन्तस्तेनैव ज्ञानेन तृप्ता न बाह्येन तृप्तिसाधनेन शरीरोपचयकारणेन । कृतात्मानः परमात्मस्वरूपेणैव निष्पन्नात्मानः सन्तः । वीतरागा विगतरागादिदोषाः । प्रशान्ता उपरतेन्द्रियाः । त एवंभूताः सर्वगं सर्वव्यापिनमाकाशवत्सर्वतः सर्वत्र प्राप्य नोपाधिपरिच्छिन्नेनैकदेशेन । किं तर्हि तद्ब्रह्मैवाद्वयमात्मत्वेन प्रतिपद्य धीरा अत्यन्तविवेकिनो युक्तात्मानो नित्यसमाहितस्वभावाः सर्वमेव समस्तं शरीरपातकालेऽप्याविशन्ति भिन्ने घटे घटाकाशवदविद्याकृतोपाधिपरिच्छेदं जहति । एवं ब्रह्मविदो ब्रह्मधाम प्रविशन्ति ॥ ५ ॥

मात्मैव मुमुक्षुरूपव्यवस्थित इत्यभेदानुसंधानेनैव लभ्यो न कर्मणेत्यर्थः ॥ ३ ॥

वीर्यमिति(मत्र) मिथ्याज्ञानानभिभाव्यतालक्षणोऽतिशयः । अलिङ्गादिति । कथम् । इन्द्रजनकगार्गिप्रभृतीनामप्यात्मलाभश्रवणात् । सत्यम् । संन्यासो नाम सर्वत्यागात्मकस्तेषामपि स्वत्वाभिमानाभावादस्त्येवाऽऽन्तरः संन्यासो बाह्यं तु लिङ्गमविवक्षितम् "न लिङ्गं धर्मकारणम्" इति स्मरणात् ॥ ४ ॥ ५ ॥

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यत-
यः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले
परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ६ ॥

किंच वेदान्तजनितविज्ञानं वेदान्तविज्ञानं तस्यार्थः परमात्मा विज्ञेयः सोऽर्थः सुनिश्चितो येषां ते वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः । ते च संन्यासयोगात्सर्वकर्मपरित्यागलक्षणयोगात्केवलब्रह्मनिष्ठास्वरूपाद्योगाद्यतयो यतनशीलाः शुद्धसत्त्वाः शुद्धं सत्त्वं येषां संन्यासयोगात्ते शुद्धसत्त्वाः। ते ब्रह्मलोकेषु। संसारिणां ये मरणकालास्ते परान्तास्तानपेक्ष्य मुमुक्षूणां संसारावसाने देहपरित्यागकालः परान्तकालस्तस्मिन्परान्तकाले साधकानां बहुत्वाद्ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक एकोऽप्यनेकवद्दृश्यते प्राप्यते वा । अतो बहुवचनं ब्रह्मलोकेष्विति ब्रह्मणीत्यर्थः। परामृताः परममृतममरणधर्मकं ब्रह्माऽऽत्मभूतं येषां ते परामृता जीवन्त एव ब्रह्मभूताः परामृताः सन्तः परिमुच्यन्ति परि समन्तात्प्रदीपनिर्वाणवद्घटाकाशवच्च निवृत्तिमुपयान्ति । परिमुच्यन्ति परि समन्तान्मुच्यन्ते सर्वे न देशान्तरं गन्तव्यमपेक्षन्ते ।

"शकुनीनामिवाऽऽकाशे जले वारिचरस्य च ।
पदं यथा न दृश्येत तथा ज्ञानवतां गतिः" ।

"अनध्वगा अध्वसु पारयिष्णवः" इति श्रुतिस्मृतिभ्यो देशपरिच्छिन्ना हि गतिः संसारविषयैव । परिच्छिन्नसाधनसाध्यत्वात् । ब्रह्म तु समस्तत्वान्न देशपरिच्छेदेन गन्तव्यम् । यदि हि देशपरिच्छिन्नं ब्रह्म स्यान्मूर्तद्रव्यवदाद्यन्तवदन्याश्रितं सावयवमनित्यं कृतकं च स्यात् । न त्वेवंविधं ब्रह्म भवितुमर्हति । अतस्तत्प्राप्तिश्च नैव देशपरिच्छिन्ना भवितुं युक्ता । अपि चाविद्यादिसंसारबन्धापनयनमेव मोक्षमिच्छन्ति ब्रह्मविदो न तु कार्यभूतम् ॥ ६ ॥

गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे
प्रति देवतासु । कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा
परेऽव्यये सर्व एकी भवन्ति ॥ ७ ॥

नैष्कर्म्यसाहित्यं तु विवक्षितं प्रदीपस्य वर्तिकृतावच्छेदध्वंसे यथा तेजःसामान्यतापत्तिस्तद्वदित्याह—प्रदीपनिर्वाणवदिति । पदं पादन्यासप्रतिबिम्बं न दृश्येताभावादेवेत्यर्थः । अध्वस्विति । संसाराध्वनां पारयिष्णवः पारयितुं समापयितुमिच्छन्तीति समाप्तिकामा अनध्वगा भवन्तीत्यर्थः । तर्कतोऽपीहैव मोक्षो वक्तव्य इत्याह—देशपरिच्छिन्ना हीत्यादिना ॥ ६ ॥

किंच मोक्षकाले या देहारम्भिकाः कलाः प्राणाद्यास्ताः स्वां स्वां प्रतिष्ठां गताः स्वं स्वं कारणं गता भवन्तीत्यर्थः । प्रतिष्ठा इति द्वितीयाबहुवचनम् । पञ्चदश पञ्चदशसंख्याका या अन्त्यप्रश्नपरिपठिताः प्रसिद्धा देवाश्च देहाश्रयाश्चक्षुरादिकरणस्थाः सर्वे प्रति देवतास्वादित्यादिषु गता भवन्तीत्यर्थः । यानि च मुमुक्षुणा कृतानि कर्माण्यप्रवृत्तफलानि प्रवृत्तफलानामुपभोगेनैव क्षीयमाणत्वाद्विज्ञानमयश्चाऽऽत्माऽविद्याकृतबुद्ध्याद्युपाधिमात्मत्वेन मत्वा जलादिषु सूर्यादिप्रतिबिम्बवदिह प्रविष्टो देहभेदेषु कर्मणां तत्फलार्थत्वात्सह तेनैव विज्ञानमयेनाऽऽत्मना । अतो विज्ञानमयो विज्ञानप्रायः । त एते कर्माणि विज्ञानमयश्चाऽऽत्मोपाध्यपनये सति परेऽव्ययेऽनन्तेऽक्षये ब्रह्मण्याकाशकल्पेऽजेऽजरेऽमृतेऽभयेऽपूर्वेऽनपरेऽनन्तरेऽबाह्येऽद्वये शिवे शान्ते सर्व एकी भवन्त्यविशेषतां गच्छन्त्येकत्वमापद्यन्ते जलाद्याधारापनय इव सूर्यादिप्रतिबिम्बाः सूर्ये घटाद्यपनय इवाऽऽकाशे घटाद्याकाशाः ॥ ७ ॥

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति
नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः
परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ ८ ॥

किंच यथा नद्यो गङ्गाद्याः स्यन्दमाना गच्छन्त्यः समुद्रे समुद्रं प्राप्यास्तमदर्शनमविशेषात्मभावं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति नाम च रूपं च नामरूपे विहाय हित्वा तथाऽविद्याकृतनामरूपाद्विमुक्तः सन्विद्वान्परादक्षरात्पूर्वोक्तात्परं दिव्यं पुरुषं यथोक्तलक्षणमुपैत्युपगच्छति ॥ ८ ॥

स्वाः प्रतिष्ठाः प्रति गता भवन्तीति भूतांशानां भौतिकानां च महाभूतेषु लयो दर्शितः । **अन्त्यप्रश्नेति** । ब्राह्मणग्रन्थे षष्ठप्रश्ने प्राणाद्या याः कलाः पठिता इत्यर्थः । मायामयमहाभूतानामंशावष्टब्धेर्जीवाविद्यामयभूतसूक्ष्मैः प्रातिस्विकैरदृष्टसहकृतैः प्रातिस्विकाः प्राणादय आरभ्यन्ते । ते च कर्माक्षिप्तैर्देवैः सूर्यादिभिरधिष्ठीयन्ते । कर्मणो भोगेनावसाने ते देवाः स्वस्थानं गच्छन्ति । यच्च प्रातिस्विकं स्वाविद्याकार्यं तच्च सर्वं ब्रह्मैव संपद्यत इत्याह—**यानि चेत्यादिना** ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥

---

१ ख. ग. ङ. घ. ज. झ. ञ. °न गत्वा ।

स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति नास्याब्रह्मवित्कुले भवति। तरति शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति ॥ ९ ॥

ननु श्रेयस्यनेके विघ्नाः प्रसिद्धा अतः क्लेशानामन्यतमेनान्येन वा देवादिना च विघ्नितो ब्रह्मविदप्यन्यां गतिं मृतो गच्छति न ब्रह्मैव। न। विद्ययैव सर्वप्रतिबन्धस्यापनीतत्वात्। अविद्याप्रतिबन्धमात्रो हि मोक्षो नान्यः प्रतिबन्धः। नित्यत्वादात्मभूतत्वाच्च। तस्मात्स यः कश्चिद्ध वै लोके तत्परमं ब्रह्म वेद साक्षादहमेवास्मीति स नान्यां गतिं गच्छति। देवैरपि तस्य ब्रह्मप्राप्तिं प्रति विघ्नो न शक्यते कर्तुम्। आत्मा ह्येषां स भवति। तस्माद्ब्रह्म विद्वान्ब्रह्मैव भवति। किंच नास्य विदुषोऽब्रह्मवित्कुले भवति। किंच तरति शोकमनेकेष्टवैकल्यनिमित्तं मानसं संतापं जीवन्नेवातिक्रान्तो भवति। तरति पाप्मानं धर्माधर्माख्यं गुहाग्रन्थिभ्यो हृदयाविद्याग्रन्थिभ्यो विमुक्तः सन्नमृतो भवतीत्युक्तमेव भिद्यते हृदयग्रन्थिरित्यादि ॥ ९ ॥

तदेतदृचाऽभ्युक्तम्—क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः स्वयं जुह्वत एकर्षिं श्रद्धयन्तः। तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम् ॥ १० ॥

अथेदानीं ब्रह्मविद्यासंप्रदानविध्युपप्रदर्शनेनोपसंहारः क्रियते। तदेतद्विद्यासंप्रदानविधानमृचा मन्त्रेणाभ्युक्तमभिप्रकाशितम्। क्रियावन्तो यथोक्तकर्मानुष्ठानयुक्ताः। श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठा अपरस्मिन्ब्रह्मण्यभियुक्ताः परब्रह्म बुभुत्सवः स्वयमेकर्षिमेकर्षिनामानमग्निं जुह्वते जुह्वति श्रद्धयन्तः श्रद्-

---

॥ ९ ॥

एतद्ग्रन्थद्वारकविद्याप्रदानेऽयं विधिराथर्वणिकानामिति प्रकृतपरामर्शकादेतच्छब्दादवगम्यते ग्रन्थद्वारेण विद्यायाः प्रकृतत्वसंभवान्न सर्वत्र ब्रह्मविद्यासंप्रदानमिति

---

१ ग. ङ. च. झ. 'कर्षिं श्र'।

धानाः सन्तो ये तेषामेव संस्कृतात्मनां पात्रभूतानामेतां ब्रह्मविद्यां वदेत ब्रूयाच्छिरोव्रतं शिरस्यग्निधारणलक्षणम्। यथाऽऽथर्वणानां वेदव्रतं प्रसिद्धम्। यैस्तु यैश्च तच्चीर्णं विधिवद्यथाविधानं तेषामेव च ॥ १० ॥

तदेतत्सत्यमृषिरङ्गिराः पुरोवाच नैतदचीर्णव्रतोऽधीते। नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥ ११ ॥

इति तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः।

इत्यथर्ववेदीया मुण्डकोपनिषत्समाप्ता ॥

तदेतदक्षरं पुरुषं सत्यमृषिरङ्गिरा नाम पुरा पूर्वं शौनकाय विधिवदुपसन्नाय पृष्टवत उवाच। तद्वदन्योऽपि तथैव श्रेयोर्थिने मुमुक्षवे मोक्षार्थं विधिवदुपसन्नाय ब्रूयादित्यर्थः। नैतद्ग्रन्थरूपमचीर्णव्रतोऽचरितव्रतोऽप्यधीते न पठति। चीर्णव्रतस्य हि विद्या फलाय संस्कृता भवतीति। समाप्ता ब्रह्मविद्या सा येभ्यो ब्रह्मादिभ्यः पारम्पर्यक्रमेण संप्राप्ता तेभ्यो नमः परमऋषिभ्यः। परमं ब्रह्म साक्षाद्दृष्टवन्तो ये ब्रह्मादयोऽवगतवन्तश्च ते परमर्षयस्तेभ्यो भूयोऽपि नमः। द्विर्वचनमत्यादरार्थं मुण्डकसमाप्त्यर्थं च ॥ ११ ॥

इति तृतीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति श्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतावाथर्वणमुण्डकोपनिषद्भाष्यं समाप्तम् ॥

सूचयन्नाह—एतां ब्रह्मविद्यां वदेतेति ॥ १० ॥ ११ ॥

इति तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानन्दज्ञानविरचितं मुण्डकोपनिषद्भाष्यव्याख्यानं समाप्तम् ॥

---

१ क. 'मत्यन्ताद'।

अथ नारायणविरचिता मुण्डकोपनिषद्दीपिकारम्भः ।

नारायणपदद्वंद्वं नारायणपरायणः ॥
नरं नारायणं नत्वा नरो नारायणाह्वयः ॥ १ ॥
आथर्वणरहस्येषु नानाशाखान्वितेषु च ॥
तनुते तनुवाक्येन निगूढार्थप्रदीपिकाम् ॥ २ ॥ युग्मम् ।
चीर्णे शिरोव्रतेऽध्येयं तेन मुण्डकमुच्यते ॥
खण्डषट्कं त्रिमुण्डं च शौनकीयं श्रुतेः शिरः ॥ ३ ॥
तत्रोपनिषदां तावदनुबन्धचतुष्टयम् ॥
प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यर्थं गतिं दध्मो गुरूक्तितः ॥ ४ ॥

अत्र क्षुद्रोपनिषत्स्वष्टाविंशतिरथर्वशाखीयानि । तदुक्तमथर्वपरिशिष्टे—"अष्टाविंशत्युपनिषदानि ब्रह्मवेदस्य । १ मुण्डाः । २ प्रश्नाः । ३ ब्रह्मविद्या । ४ क्षुरिका । ५ चूलिका । ६ अथर्वशिरः । ७ अथर्वशिखा । ८ गर्भोपनिषत् । ९ महोपनिषत् । १० ब्रह्मोपनिषत् । ११ प्राणाग्निहोत्रम् । १२ नादबिन्दुः । १३ ब्रह्मबिन्दुः । १४ अमृतबिन्दुः । १५ ध्यानबिन्दुः । १६ तेजबिन्दुः । १७ योगशिखा । १८ योगतत्त्वम् । १९ नीलरुद्रः । २० कालाग्निरुद्रः । २१ तापिनी । २२ एकदण्डी । २३ संन्यासविधिः । २४ आरुणिः । २५ हंसः । २६ परमहंसः । २७ नारायणोपनिषदम् । २८ वैतथ्यं चेति"। उपनिषज्ज्ञानतादर्थ्याद्ग्रन्थोऽप्युपनिषदुच्यते । तस्य विषयो ब्रह्म प्रयोजनं मुक्तिः प्रयोजनेन विद्यायाः प्रकाश्यप्रकाशकलक्षणः संबन्धः । साधनचतुष्टयसंपन्नोऽधिकारी । साधनानि यथा—इहामुत्रार्थफलभोगविरागो नित्यानित्यवस्तुविवेकः शमदमादिसंपन्मुमुक्षुत्वं चेति । विद्यायाः सांप्रदायिकतावेदनायाऽऽख्यायिकारूपमितिहासमाह—ब्रह्मा देवानामिति । ब्रह्मा विरञ्चिः ।

"ब्रह्मा विरञ्चिद्विजयोर्ऋत्विक्चन्द्रार्कयोगयोः ।
ब्रह्म प्रोक्तं तपोऽध्यात्मवेदजातिषु सूरिभिः" इति विश्वः ।

देवा इन्द्रादयोऽध्यात्मम् । ब्रह्माऽऽत्मा । देवा वागादयः । प्रतिष्ठाऽऽश्रयः । सर्वविद्याभिव्यक्तिहेतुत्वात् । अथर्वशब्दोऽकारान्तो नान्तश्च । प्राह कथितवान् । छन्दसि कालानियमः ॥ १ ॥

प्रवदेत प्रावदत् । अङ्गिरेऽङ्गिर्नाम्ने । सोऽङ्गिरा भारद्वाजाय भारद्वाजगोत्राय सत्यवहनाम्ने परा निर्गुणब्रह्मप्रतिपादिका । अवरा धर्माधर्मसाधनतत्फलगुण-

ब्रह्मप्रतिपादिका । तयोः कर्मधारये परावरा ताम् । यद्वा । यस्मात्परस्माद-परेण प्राप्ता परावरा ताम् ॥ २ ॥

विधिवदुपसन्नः समित्पाण्यादिधर्मेणोपगतः ॥ ३ ॥

द्वे विद्ये वेदितव्ये इति यत्तद्ब्रह्मविदो वदन्तीत्यन्वयः । तत्राऽऽह—परा चैवापरा चेति । अपराऽवरेत्यर्थः ॥ ४ ॥

स्वर्गादिफलसर्वज्ञानसाधनविषयाऽपरेत्याह—ऋग्वेद इत्यादिना ।

"पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश"

इति स्मृत्युक्ताः । ब्रह्मवेदोऽथर्ववेदः । अथर्ववेद इत्येवं वा पाठः । इतिहासादीनि पश्चाऽऽचार्यैर्न व्याख्यातानि तेन प्रक्षिप्तानीति गम्यते । अथ परेति । परा विद्या ब्रह्मसाक्षात्कारः । न तु तद्धेतुभूतो वाक्यसंदर्भोऽपि परा विवक्षिता । अन्यथा, ऋग्वेदादिबाह्यता न स्यात् । तया हि ब्रह्म प्राप्यते तदाह—ययेति ॥ ५ ॥

अद्रेश्यं ज्ञानेन्द्रियाविषयमग्राह्यं कर्मेन्द्रियाविषयम् । यद्वा । अद्रेश्यमदृश्यं चक्षुरविषयम् ।'दृशिर् प्रेक्षणे' ण्यत्, छान्दस ऋकारस्य रेभावः । अग्राह्यमिन्द्रियान्तराविषयम् । अगोत्रममूलम् । अचक्षुःश्रोत्रं ज्ञानेन्द्रियरहितम् । अपाणिपादं कर्मेन्द्रियरहितम् । नित्यमविनाशि । विभुं विविधं भवति प्राणिभेदेन । सर्वगतं व्यापकम् । परिपश्यन्ति धीरा यया सा परेत्यन्वयः । यदपेक्ष्य स्वाभिन्नस्वभिन्नकार्यसृष्टिसंहारयोर्दृष्टान्ता यथोर्णनाभिरित्यादयः पृथिवीपुरुषान्तास्त्रयः ॥ ६ ॥

ऊर्णनाभिर्लूताकीटः । गृह्णत उपसंहरति । ओषधयः स्वाभिन्नाः सतो जीवतः केशलोमानि विजातीयानि ॥ ७ ॥

सृष्टौ क्रमनियमार्थं मन्त्रमाह—तपसेति । तपो ज्ञानं 'यस्य ज्ञानमयं तपः' इत्युक्तेः । चीयते बहु स्यामितीक्षणवद्भवति । ब्रह्माक्षरम् । अन्नमव्याकृतं सर्वप्राणिसाधारणम् । प्राणो हिरण्यगर्भः प्राणान्मनः संकल्पविकल्पसंशयनिर्णयाद्यात्मकम् । मनसः सत्यं भूतपञ्चकम् । ततो लोका लोकेभ्यः कर्माणि तेषु चामृतं भोगं विनाऽनश्वरं फलं जायते ॥ ८ ॥

उक्तमेवार्थमुपसंहाररूपेण द्वितीयो मन्त्र आह—य इति । सर्वज्ञः सामान्यतो वेत्ता । सर्वविद्विशेषतो वेत्ता । ज्ञानमयं ज्ञानविकारं नाऽऽयासलक्षणम् । ब्रह्म हिरण्यगर्भः । नाम देवदत्तादि । रूपं शुक्लादि । अन्नं व्रीह्यादि ॥ ९ ॥

इति श्रीनारायणविरचिताथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्दीपिकायां प्रथम-मुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अनयोर्विद्ययोर्विषयौ संसारमोक्षाविति वक्तुमुत्तरो ग्रन्थः । तत्र निर्वेदाया-परविद्याविषयस्तावदुच्यते—तदेतत्सत्यमिति । सत्यमवितथं फलाविसंवादि । किं तत्सत्यमत आह—मन्त्रेष्विति । मन्त्रेषु प्रकाशितानि कर्माण्यग्निहोत्रादीनि कवयो वसिष्ठादयोऽपश्यन्दृष्टवन्तो यत्तदेतत्सत्यमेकान्तपुरुषार्थसाधनत्वात् । यद्वा तदेतत्सत्यमित्यस्योपसंहारः । सत्यमबाध्यं त्रेतायामृग्यजुःसामसमूहे त्रेताख्ये युगे वा । बहुधा संततानि कर्मिभिः क्रियमाणानि । अतो यूयं तान्याचरथ निर्वर्तयथ नियतं नित्यं सत्यकामा यथाभूतकर्मफलकामा भवन्तः । एष वो युष्माकं पन्था मार्गः । सुकृतस्य स्वयं निर्वर्तितस्य कर्मणः । लोके लोक्यते दृश्यते भुज्यते स लोकः कर्मफलम् । निमित्ते सप्तमी । कर्मफलप्राप्तय एष वो मार्ग इत्यर्थः ॥ १ ॥

कर्मप्रकारमाह—यदेति । लेलायते लोलं भवति चलत्याज्यभागावन्तरेण विनाऽग्निहोत्रे तदभावात् । अन्यत्राऽऽज्यभागयोर्मध्य आवापस्थान आहुतीः प्रतिपादयेत् । अनेकाहप्रयोगापेक्षयाऽऽहुतीरिति बहुवचनम् । तस्य च सम्यक्करणं दुष्करं विपत्तिबहुलं चेति वैराग्याय ॥ २ ॥

यस्येति । आग्रयणं शरदि वसन्ते च कर्तव्यः कर्मविशेषः । आसप्तमानिति । भूरादिसत्यान्तान्हिनस्ति । अप्राप्तिरेव लोकानां हिंसा । अथवा लोकाः पितृपितामहप्रपितामहाः पुत्रपौत्रप्रपौत्राश्चाऽऽत्मना सह सप्त तान्हिनस्ति संततिविच्छेदात् ॥ ३ ॥

विशेषविध्यर्थमग्नेः सप्त जिह्वा अनुवदति—कालीति ॥ ४ ॥

एतेष्वग्निजिह्वाभेदेषु योऽग्निहोत्र्याचरते कर्माऽऽचरति । आददायन् , आ इत्यस्य चरतिना संबन्धः । दैप् शोधने शत्रन्तः । आत्मनः सत्त्वशुद्धिं कुर्वन्कर्म करोतीत्यर्थः । अथवाऽनेकार्था श्चेति दायतिरेव खण्डने वर्तते हविःशकलानि कुर्वन् । आददायन्नाददाना यजमानमाहुतयो वहन्तीत्याचार्या व्याचख्युः । आहुतयस्तं नयन्ति वहन्ति सूर्यस्य रश्मयो भूत्वेति शेषः । क नयन्तीत्यत्राऽऽह—यत्रेति । देवानां पतिरिन्द्रः प्रजापतिर्वा । आहुतीनां स्वरूपमाह—सूर्यस्येति । इत्थंभूते तृतीया । रश्मिरूपेण रविरश्मिरूपेण रविरश्मिरूपाः सत्यो वहन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

कीदृश्यः । एह्येहीत्युक्त्वाऽऽहुतय आह्वयन्त्य इत्यर्थः । एवं प्रियां वाचमभिवदन्त्य इत्यन्वयः । अर्चयन्त्यः पूजयन्त्यः । ब्रह्मलोकः स्वर्गः प्रकरणात् ॥ ६ ॥

एतत्कर्मफलनिन्दां निर्वेदायाऽऽह—प्लवा हीति । ज्ञानरहिता इति शेषः । प्लवा नावोऽथ च प्लवन्ते नश्यन्त्यनित्या इत्यर्थः । हि यस्मादेतेऽदृढा अबलाः ।

अष्टादशोक्तं षोडशर्त्विजः पत्नी यजमानश्च तेषामुक्तं तत्साध्यमवरं केवलम-न्ततो येषु यज्ञेषु कर्म वर्तते। यदुक्तम्—"सप्तदशावराश्चतुर्विंशतिपरमा ऋत्विजः" इति। यद्वा। अवरं हीनं ज्ञानरहितं श्रेयः श्रेयस्कारणं ये जना अभिनन्दन्ति मन्यन्ते। जरामृत्युं जरासहितं मृत्युम् ॥ ७ ॥

अविद्यायामन्तरेऽविद्यारूप आवरणे स्वयं धीराः स्वयमेव धिय ईशाः प्रेरका गुरुनिरपेक्षा जङ्घन्यमाना भृशं पीड्यमाना जरारोगाद्यनेकानर्थजातैः परियन्ति परितः स्वर्गनरकादौ यन्ति गच्छन्ति मूढा अज्ञा अन्धेनैवाचेतनेन प्रकृतेन कर्मणा परियन्तीत्यन्वयः। यथाऽन्धा इति दृष्टान्तस्तेषामपि विशेषण-मन्धेनैव नीयमाना इति ॥ ८ ॥

वयमेव कृतार्था इत्यभिमानं कुर्वन्ति बाला अज्ञानिनः। यद्यस्मादेवं कर्मिणो न प्रवेदयन्ति तत्त्वं न जानन्ति रागात्कर्मफलरागाभिभवनिमित्तम् ॥ ९ ॥

इष्टापूर्तमिष्टं यागादि श्रौतं कर्म। पूर्तं स्मार्तं वापीकूपतडागादि । सुकृतेन भूत्वा पुण्येनोत्पद्य शरीरं लब्ध्वा। अनुभूत्वेति पाठे तु सुकृते सति कर्मफल-मनुभूय। छान्दसो ल्यबभावः । इमं लोकं मनुष्यलोकं हीनतरं वा मनुष्य-तोऽपि हीनं वा तिर्यङ्नरकादिलक्षणं कर्मशेषवशेन विशन्ति ॥ १० ॥

वानप्रस्थसंन्यासिनोर्गृहस्थसाधूनां च विशेषमाह—तपःश्रद्धे इति। तपः स्वाश्रमविहितं कर्म। श्रद्धा हिरण्यगर्भादिविषयास्तिक्यबुद्धिपूर्विका विद्या। ते ये ह्युपवसन्त्यरण्ये तपःश्रद्धे श्रितास्तृतीयाश्रमिणो ये च शान्ता उपरतकरण-ग्रामा विद्वांसो गृहस्थाश्च ज्ञानप्रधानाः सन्त उपवसन्ति भोगांस्त्यजन्ति। ये च भैक्षचर्यां चरन्तो यतय उपवसन्त्यपरिग्रहा इत्यन्वयः। तेषां फलमाह—सूर्येति। सूर्यद्वारेणोत्तरेण पथा विरजाः क्षीणपुण्यपापकर्माणः सन्तः । रजः-शब्दोऽत्राकारान्तः। ते तत्र प्रयान्ति यत्र सत्यलोकादौ स पुरुषः प्रथमजोऽ-व्ययात्माऽऽसंसारक्षयात्। एतदन्ताः संसारगतयोऽपरविद्यागम्याः ॥ ११ ॥

इदानीं साध्यसाधनरूपात्संसाराद्विरक्तस्य परस्यां विद्यायामधिकारप्रदर्श-नार्थमाह—परीक्ष्येति। निर्वेदमायाद्वैराग्यं गच्छेदिति विधिः । वैराग्ये हेतु-माह—नास्तीति। कृतेन कर्मणाऽकृतो नित्यो लोको नास्ति । तद्विज्ञानार्थम-कृतनित्यब्रह्मज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्। अनेन स्वयं धीरा इति परिहृतम्। समित्पाणिः पुनरुपनयनार्थम्। श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते छन्दसः श्रोत्रभावो घंश्च प्रत्ययः। वाक्यार्थे वा पदं वचनं प्रवक्तारमित्यर्थः(?)। ब्रह्मनिष्ठं ब्रह्मैकाग्रचित्त-मित्यर्थः ॥ १२ ॥

उपसन्नायोपगताय सम्यग्यथाशास्त्रं शमान्विताय बाह्येन्द्रियोपरमयुक्ताय

येन विज्ञानेनाक्षरमद्रेश्यादिविशेषणं पुरुषं पूर्णं पुरिशयं वा सत्यं परमार्थस्वभावं येन ज्ञानेन वेद विजानाति तां ब्रह्मविद्यां तत्त्वतो यथावत्प्रोवाच प्रब्रूयादित्यर्थः । आचार्यस्याप्ययं नियमो यन्न्यायप्राप्तशिष्यस्य निस्तारणमविद्याया इति भावः ॥ १३ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्दीपिकायां प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति नारायणविरचितमुण्डकोपनिषद्भाष्यदीपिकायां प्रथममुण्डकं समाप्तम् ॥ १ ॥

परविद्याविषयब्रह्मविज्ञानार्थ उत्तरो ग्रन्थः । अत्यन्तपरोक्षत्वात्कथं नाम प्रत्यक्षवत्सत्यमक्षरं प्रपद्येरन्निति दृष्टान्तमाह—यथेति । हे सोम्य सोममर्हति कोमलत्वादिति सोम्यः, सोमाद्यः । इदं शौनकं प्रत्यङ्गिरसोक्तं संबोधनम् । विस्फुलिङ्गा इत्यत्र 'स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः' इत्यनेन वैकल्पिकत्वात्षत्वाभावः । भावा जीवादयः । जीवोत्पत्तिस्तु घटाकाशस्येव महाकाशादौपाधिकी वेदितव्या ॥ १ ॥

दिव्यो द्योतनवान्स्वयंज्योतिष्ट्वात् । दिवि स्वात्मनि भवो वा दिव्यः । अलौलिको वा दिव्यः । सह बाह्याभ्यन्तरेण वर्तते सबाह्याभ्यन्तरः । अजः सर्वभावविकाराणां जनिमूलत्वात्तत्प्रतिषेधेन सर्वे भावविकारा जायतेऽस्ति वर्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यति चेति यास्कोक्ताः प्रतिषिद्धाः । यद्यपि देहाद्युपाधिभेददृष्टीनामविद्यावशाद्देहभेदेषु सप्राणः समनाः सेन्द्रियः सविषय इव प्रत्यवभासते तलमलादिवाऽऽकाशं तथाऽपि तु स्वतः परमार्थदृष्टीनामप्राणोऽक्रियाशक्तिरमनाः संकल्पादिज्ञानशक्तिरहितः । अनेन सर्वजीवधर्मरहित इत्युक्तं भवति । अत एव शुभ्रः शुद्धः । अक्षरात्परतः परस्मादक्षरादव्यक्तं परः "अव्यक्तात्पुरुषः परः" इति मन्त्रवर्णात् ॥ २ ॥

कथं प्राणादयो न सन्तीत्यत्राऽऽह—एतस्मादिति । प्रलीयते चेत्यपि द्रष्टव्यम् । धारिणी दधात्यवश्यम् । आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः ॥ ३ ॥

न केवलं सर्वजनिहेतुरपि तु सर्वमयश्चेत्याह—अग्निरिति । अग्निर्द्युलोकः "असौ वाव लोको गौतमाग्निः" इति श्रुतेः । मूर्धाऽस्योत्तमाङ्गम् । यस्य विवृता उद्घाटिताः प्रसिद्धा वेदा वाग्घृदयमन्तःकरणं विश्वं समस्तं जगदस्य सर्वं ह्यन्तःकरणविकार एव जगत् । मनस्येव सुषुप्ते प्रलयदर्शनात् । जागरितेऽपि तत एवाग्निविस्फुलिङ्गवद्धि प्रतिष्ठानादस्य च पद्भ्यां जाता पृथिवी । एष देवो विष्णुरनन्तः प्रथमः शरीरी त्रैलोक्यदेहोपाधिः सर्वेषां भूतानामन्तरात्मा सर्वभूतेषु द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता सर्वकरणात्मा ॥ ४ ॥

पञ्चाग्निद्वारेण च याः संसरन्ति प्रजास्ता अप्यस्मादेव पुरुषात्प्रजायन्त इत्याह—तस्मादिति । तस्मात्पुरुषात्प्रजावस्थानविशेषरूपो द्युलोकोऽग्निस्तस्य विशेषणं समिधो यस्य सूर्यः समिध इव समिधः । सूर्येण हि द्युलोकः समिध्यते। ततो हि द्युलोकान्निष्पन्नात्सोमात्पर्जन्यो द्वितीयोऽग्निः संभवति। तस्माच्च पर्जन्यादोषधयः पृथिव्यां तृतीयाग्नौ संभवन्ति। ओषधिभ्यः पुरुषाग्नौ हुताभ्य उपादानभूताभ्यः पुमानग्नौ रेतः सिञ्चति योषितायां योषाग्नौ पञ्चमे स्त्रियामित्येवं क्रमेण बह्वीर्बह्वयः प्रजा ब्राह्मणाद्याः पुरुषात्परस्मात्संप्रसूताः समुत्पन्नाः ॥ ५ ॥

किंच कर्मसाधनानि फलानि च तस्मादेवेत्याह—तस्माद्दच इति । नियताक्षरपादावसाना नियताक्षरपादा गायत्र्यादिच्छन्दोविशिष्टा मन्त्रा ऋचः । साम पाञ्चभक्तिकं साप्तभक्तिकं च स्तोभादिगीतविशिष्टम् । अनियताक्षरपादावसानानि वाक्यरूपाणि यजूंषि । दीक्षा मौञ्ज्यादिलक्षणा नियमविशेषाः । यज्ञाश्चायूपा अग्निहोत्रादयः । क्रतवः सयूपाः । अत एव शिष्टप्रयोगः क्रतुयज्ञाख्येभ्यश्चेति । दक्षिणाश्चैकगवाद्यपरिमितसर्वस्वान्ताः । संवत्सरः कालः । यजमानः कर्ता । लोकाः फलभूताः । ते विशेष्यन्ते । सोमो यत्र येषु लोकेषु पवते पुनाति लोकान् । यत्र च सूर्यस्तपति । ते च दक्षिणोत्तरमार्गद्वयगम्या विद्वदविद्वत्कर्तृफलभूताः ॥ ६ ॥

तस्मात्पुरुषाद्देवाः कर्माङ्गभूता बहुधा वस्वादिगणभेदेन सम्यक्प्रसूताः साध्या देवविशेषा मनुष्याः कर्माधिकृताः पशवो ग्राम्या आरण्याश्च वयांसि पक्षिणः प्राणापानौ मनुष्यादीनां जीवनं व्रीहियवौ हविरर्थौ । तपश्च कर्माङ्गं पुरुषसंस्कारलक्षणं स्वतन्त्रं च फलसाधनम् । श्रद्धाऽऽस्तिक्यबुद्धिः । सत्यमनृतवर्जनं यथाभूतार्थवचनं चापीडाकरम् । ब्रह्मचर्यमष्टाङ्गमैथुनवर्जनम् । विधिश्चेतिकर्तव्यता ॥ ७ ॥

किंच सप्त शीर्षण्याः प्राणास्तेषां च सप्तार्चिषो दीप्तयः स्वविषयावद्योतनानि ज्ञानानि तथा सप्त समिधः सप्त विषया विषयैर्हि समिध्यन्ते प्राणाः । सप्त होमास्तद्विषयविज्ञानानि "यदस्य विज्ञानं तज्जुहोति" इति श्रुत्यन्तरात् । सप्तेमे लोका इन्द्रियस्थानानि । इमेग्रहणान्न बाह्याः । येषु चरन्ति प्राणा इति विशेषणाच्च । किं प्राणापानादयो नेत्याह । गुहाशयाः प्राणा गुहायां शरीरे हृदये वा शेरते स्वापकाल इति गुहाशया निहिताः। स्थापिता धात्रा सप्त सप्त प्रतिप्राणिभेदं शीर्षण्याः सर्वरूपा बहुरूपाः ॥ ८ ॥

येन रसेन भूतैः पञ्चभिः स्थूलैः परिवेष्टितस्तिष्ठते तिष्ठति ह्यन्तरात्मा लिङ्गं सूक्ष्मशरीरं स ह्यन्तराले शरीरस्याऽऽत्मनश्चाऽऽत्मवद्वर्तत इत्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥

विश्वं सर्वं न विश्वं नाम पुरुषादन्यत्किंचिदस्ति । अतो यत्पृष्टं "कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति" इति तदुत्तरितम् । पुरुषे ज्ञाते पुरुष एवेदं नान्यदस्तीति विज्ञातं भवतीति विश्वस्वरूपमाह । कर्म तपः । कर्माग्निहोत्रादि तपो ज्ञानं जडाजडात्मकं जगद्ब्रह्म परामृतमेव न ततोऽन्यत्कार्यस्य कारणाव्यतिरेकात् । एतज्जगदात्मकं ब्रह्म सर्वप्राणिनां हृदि निहितमर्पितं यो वेद सोऽविद्याग्रन्थिमज्ञानवासनां विकिरति नाशयतीह जीवन्नेव न मृतः सन्हे सोम्य प्रियदर्शन ॥ १० ॥

इति मुण्डकोपनिषद्दीपिकायां द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अरूपं सदक्षरं केन प्रकारेण विज्ञेयमत आह—आविरिति । आविराविर्भूतप्रकाशं संनिहितवागाद्युपाधिभिर्ज्वलति यतो गुहाचरं गुहायां चरति हृदि चरति दर्शनश्रवणादिप्रकारैः । महत्सर्वमहत्त्वात् । पदं पद्यते सर्वेणेति सर्वपदार्थास्पदत्वात् । कथं महत्पदमित्यत आह—अत्रैतदिति । अर्पितं संनिवेशितं रथनाभाविवाराः । एजच्चलत्पक्ष्यादि । प्राणन्मनुष्यपश्वादि । निमिषन्निमेषादिक्रियावत् । चकारादनिमिषच्च यत्तदत्रैव ब्रह्मणि समर्पितमेतदास्पदं सर्वस्य जानथ हे शिष्या अवगच्छत । सदसन्मूर्तामूर्तं स्थूलसूक्ष्मं तद्व्यतिरेकेण तयोरभावाद्यत्प्रजानां विज्ञानादैन्द्रियकज्ञानात्परं दूरे वर्तते पराञ्चि खानीति श्रुतेः । वरिष्ठमतिशयेनोरु ॥ १ ॥

यदर्चिमद्दीप्तिमत् । अर्चिशब्द इकारान्तः । अणुभ्योऽणु स्थूलधियामगम्यत्वात् । लोका भूरादयो लोकिनो मनुष्यादयः । स प्राण इत्यादि । अन्तश्चैतन्यो हि प्राणेन्द्रियसंघातः प्राणस्य प्राणमिति श्रुत्यन्तरात् । यत्प्राणादीनामन्तश्चैतन्यमक्षरं तत्सत्यमवितथं तद्वेद्धव्यं मनसा भावयितव्यमित्यर्थः । हे सोम्य सोमाद्यश्छन्दसि 'सोममर्हति यः' इति सूत्रेण । विद्धि विद्धं कुर्वक्षरे चेतः समाधत्स्व ॥ २ ॥

कथं वेद्धव्यमत आह—धनुरिति । औपनिषदमुपनिषत्सु भवं ज्ञानमुपासानिशितं संतताभिध्यानेन तनूकृतं बुद्धिलक्षणं संधयीत संधानं कुर्यात् । आयम्याऽऽकृष्य सेन्द्रियमन्तःकरणं स्वविषयाद्विनिवर्त्य लक्ष्य एवाऽऽवर्जितं कृत्वेत्यर्थः ॥ ३ ॥

यदुक्तं धनुरादि तदाह—प्रणव इति । धनुर्यथा शरस्य लक्ष्ये प्रवेशकारणं तथाऽऽत्मशरस्याक्षरे लक्ष्ये प्रवेशकारणमभ्यस्यमान ओंकारः । अयं मन्त्रो ध्यानबिन्दौ चाऽऽम्नातः । आत्मा जलसूर्यकादिवदिह प्रविष्टो देहे सर्वबौद्धप्रत्ययसाक्षी ब्रह्म पूर्वोक्तमक्षरमप्रमत्तेन बाह्यविषयोपलब्धितृष्णाप्रमादवर्जितेन

सर्वतो विरक्तेन जितेन्द्रियेणैकाग्रचित्तेन ब्रह्म लक्ष्यं वेद्धव्यं वेधनादूर्ध्वं शरवत्तन्मयो भवेत्। यथा शरस्य लक्ष्यैकात्मत्वं फलं भवति तथा देहाद्यात्मप्रत्ययतिरस्कारेणाक्षरैकात्मत्वं फलमापादयेदित्यर्थः। लक्ष्यं सर्वगतं चैवेत्यादि, ऋग्धनुर्यजुर्बाणेनेत्यादि च मन्त्रद्वयं क्वचिदार्यपाठे दृश्यते न सर्वत्रेति न शिष्टैर्व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

अक्षरस्यैव दुर्लक्ष्यत्वात्पुनः पुनर्वचनं सुलक्षणार्थमित्यभिप्रायेणाऽऽह—यस्मिन्निति। ओतं समर्पितं प्राणैर्वागादिभिः करणैर्जानथ जानीत हे शिष्या आत्मानं प्रत्यक्स्वरूपं ज्ञात्वाऽन्या वाचोऽपरविद्यारूपा विमुञ्चथ परित्यजत। यतोऽमृतस्यैष सेतुर्मोक्षस्य सेतुरिव सेतुः संसारमहोदधेरुत्तरणहेतुत्वात्तमेव विदित्वेतिश्रुत्यन्तरात् ॥ ५ ॥

संहताः संप्रविष्टाः। यत्र यस्मिन्हृदये नाड्यस्तत्रेति शेषः। स एष प्रकृत आत्मा चरते चरत्यन्तर्हृदयमध्ये जायमान इव जायमानोऽन्तःकरणोपाध्यनुविधायित्वात्। वदन्ति च लौकिका हृष्टो जातो मुग्धो जात इति। ओमित्येवमोंकारालम्बनाः सन्तो ध्यायथ चिन्तयत पाराय परकूलाय तमसः परस्तात् ॥ ६ ॥

संसारमहोदधिं तीर्त्वा यो गन्तव्यः परविद्याविषयः स कस्मिन्प्रतिष्ठित इत्यत आह—यः सर्वज्ञ इति। सर्वं विन्दति लभते सर्ववित्सामान्यविशेषभावेन वा वेदनम्। दिव्ये सर्वबुद्धिप्रत्ययद्योतके ब्रह्मपुरे ब्रह्मणश्चैतन्यस्य स्थाने हृदयपुण्डरीके व्योम्न्याकाशे पुण्डरीकमध्यस्थे प्रतिष्ठित उपलभ्यः। मनोमयो मनोवृत्तिभिरेव विभाव्य इति। मनउपाधित्वात्प्राणशरीरनेता प्राणानां शरीरान्तरं प्रति प्रापकः। प्रतिष्ठितोऽन्ने प्रत्यहं भुज्यमानेऽन्नेन विना देहत्यागात्। हृदयं बुद्धिं पुण्डरीकच्छिद्रे संनिधाय समवस्थाप्य हृदयावस्थानेन ह्यात्मनः स्थितिरन्ने तदात्मतत्त्वं विशिष्टेन शास्त्राचार्योपदेशजनितेन ज्ञानेन शमदमध्यानवैराग्यसंस्कृतेन परि सर्वतः पूर्णं पश्यन्त्युपलभन्ते धीरा विवेकिनः ॥ ७ ॥

अस्य परमात्मज्ञानस्य फलमाह—भिद्यत इति। हृदयग्रन्थिरविद्यावासनाप्रचयो बुद्ध्याश्रयः "कामा येऽस्य हृदि स्थिताः" इति श्रुत्यन्तरात्। कर्माणि प्राक्तनान्यप्रवृत्तफलानि न त्वेतज्जन्मारम्भकारीणि प्रवृत्तफलत्वात्। परावरे परं च कारणात्मनाऽवरं च कार्यात्मना। तस्मिन्साक्षादहमस्मीति दृष्टे संसारकारणोच्छेदान्मुच्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

उक्तस्यैवार्थस्य संक्षेपाभिधायका उत्तरे मन्त्रास्त्रयोऽपि। हिरण्मये ज्योति-

मेये बुद्धिज्ञानप्रकाशे पर उत्कृष्टे परमात्मस्वरूपोपलब्धिस्थानत्वात् । कोशे कोशतुल्ये पुण्डरीके विरजमविद्यादोषरजोमलवर्जितं निष्कलं निरवयवमत एव शुभ्रं ज्योतिरग्न्यादीनामपि प्रकाशकमेवंविधं यत्तदात्मविदस्तादात्म्यप्रत्ययानुसारिणो नेतरे बाह्यप्रत्ययानुसारिणः । अत्र "न तत्र चन्द्रार्कवपुः प्रकाशते" इति क्षेपको मन्त्रस्तस्यार्थः । प्रकाशते भासकं भवति । न वान्ति वाता व्यापारं न कुर्वन्ति । देवता न यान्ति देवानामप्यगम्यम् ॥ ९ ॥

यत्र स्वरूपे भूतिभावना यज्ञफलप्रदा तत्कथं ज्योतिषां ज्योतिरत आह—न तत्रेति । भाति प्रकाशयति । तस्य स्वतःप्रकाशनसामर्थ्याभावात् । यथा जलोल्मुकाद्यग्निसंयोगादग्निं दहन्तमनुदहति न स्वतः तत्तस्यैव भासा दीप्त्या सर्वमिदं सूर्यादि जगद्विभाति। यत एवं तदेव ब्रह्म भाति भासयति कार्यगतेन विविधेन भासाऽतस्तस्य ब्रह्मणो भारूपत्वमवगम्यते। नहि स्वतोऽविद्यमानभासनमन्यस्य कर्तुं शक्नोति । घटादीनामन्यावभासकत्वादर्शनात् । भासरूपाणां त्वादित्यादीनां तद्दर्शनात् ॥ १० ॥

प्रतिपादितमक्षरं निगमनस्थानीयेन मन्त्रेण पुनरुपसंहरति—ब्रह्मैवेति । प्रसृतं प्रगतं नामरूपवदवभासमानमित्यर्थः । किं बहुना ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं ब्रह्म वरिष्ठमुरुतमम् । अब्रह्मप्रत्ययः सर्वोऽविद्यामात्रो रज्ज्वामिव सर्पप्रत्ययो ब्रह्मैवैकं परमार्थसत्यमिति वेदानुशासनम् ॥ ११ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्दीपिकायां द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति नारायणविरचितायां मुण्डकोपनिषद्दीपिकायां द्वितीयं मुण्डकं समाप्तम् ॥ २ ॥

परा विद्योक्ता यया तदक्षरं पुरुषाख्यं सत्यमधिगम्यते । यदधिगमे हृदयग्रन्थ्यादिसंसारकारणस्याऽऽत्यन्तिको विनाशः स्यात् । तद्दर्शनोपायश्च योगो धनुराद्युपादानकल्पनयोक्तः । अथेदानीं तत्सहकारीणि सत्यादिसाधनानि वक्तव्यानीति तदर्थमुत्तरारम्भः । प्राधान्येन तत्त्वनिर्धारणं नात्यन्तदुःखग्राह्यत्वात्कृतमपि प्रकारान्तरेण क्रियते तत्र सूत्रभूतो मन्त्रः परोऽयमुपन्यस्यते—द्वा सुपर्णेति । औविभक्तेरात्वं छान्दसम् । द्वौ सुपर्णौ सहैव सर्वदा युक्तौ सखायौ समानाख्यानौ समानाभिव्यक्तिकारणौ तावेवंभूतौ समानमविशेषमुपलब्ध्यधिष्ठानतयैकं वृक्षमुच्छेदसामान्याच्छरीरम् । ओव्रश्चू छेदने । परिषस्वजाते परिष्वक्तवन्तौ सुपर्णाविवैकवृक्षं फलोपभोगार्थम् । तयोर्मध्येऽन्य एकोऽविद्याकामकर्मवासनाश्रयलिङ्गोपाधिरात्मा पिप्पलं कर्मफलं स्वादु प्रियमत्युपभुङ्क्तेऽविवेकतः । नाश्नन्ननश्नन्नन्य ईश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावो यः

सर्वज्ञः सर्वसत्त्वोपाधिरीश्वरो नाश्नाति। प्रेरयिता ह्यसावुभयोर्भोज्यभोक्त्रोर्नित्यसाक्षित्वसत्तामात्रेण सन्नभिचाकशीति पश्यत्येव केवलम्। दर्शनमात्रं हि तस्य प्रेरयितृत्वं राजवत् ॥ १ ॥

समाने तत्रैव वृक्षे पुरुषो भोक्ता जीवो निमग्नो निश्चयेन मग्नोऽलाबुरिव सामुद्रे जलेऽविद्याकामकर्मफलरागादिगुरुभाराक्रान्तोऽनीशया दीनभावोऽनीशातया शोचति संतप्यते मुह्यमानोऽनेकैरनर्थप्रकारैरविवेकितया चिन्तामापद्यमानः। जुष्टं सेवितमनेकैर्योगमार्गैः कर्मभिश्च यदा यस्मिन्काले पश्यति ध्यायमानोऽन्यं वृक्षोपाधिलक्षणाद्विलक्षणमीशितारमस्य महिमानं जगद्रूपमस्यैव मम परस्यैव ममेश्वरस्येति यदैवं द्रष्टा तदा वीतशोको भवति सर्वस्माच्छोकसागराद्विमुच्यते हृष्टो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

अन्योऽपि मन्त्रः सविस्तरमिममेवार्थमाह—यदेति। यदा यस्मिन्काले पश्यो विद्वान्साधकः पश्यते पश्यति रुक्मवर्णं स्वयंज्योतिःस्वभावं ब्रह्मयोनिं ब्रह्म च तद्योनिश्चासौ तं ब्रह्मणो वाऽपरस्य योनिं साम्यमद्वयलक्षणम् ॥ ३ ॥

सर्वभूतैः सर्वैर्भूतैर्ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तैः। इत्थंभूतलक्षणे तृतीया। सर्वभूतप्रकारः सर्वात्मा सन्नित्यर्थः। विभाति विविधं दीप्यते। एवं भूतस्थं यः साक्षादात्मभावेनायमहमस्मीति विजानन्विद्वान्वाक्यार्थज्ञानमात्रेण भवते भवति। न भवतीत्येतत्किमतिवादी, अतीत्य सर्वानन्यान्वदितुं शीलमस्येत्यतिवादी यस्त्वेवं साक्षादात्मानं प्राणस्य प्राणं विजानन्सोऽतिवादी न भवतीत्यर्थः। सर्वं यदाऽऽत्मैव नान्यदस्तीति दृष्टं तदा किं पुनरसावतीत्य वदेद्यस्य त्वपरमन्यदृष्टमस्ति स तदतीत्य वदति। अयं तु विद्वानात्मनोऽन्यन्न पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानात्यतो नातीत्य वदति। किंच। आत्मक्रीडो न पुत्रकलत्रादिषु क्रीडति। आत्मरतिरात्मप्रीतिः। क्रीडा बाह्यसाधनसापेक्षा रतिस्तु साधननिरपेक्षा बाह्यविषयप्रीतिमात्रमिति विशेषः। क्रियावाञ्ज्ञानध्यानवैराग्यादिक्रियायुक्तः। समासान्तपाठ आत्मरतिरेव क्रीडा तद्युक्तः। एष संन्यासी ब्रह्मविदामध्यात्मनिष्ठानां वरिष्ठो गरिष्ठः श्रेष्ठः ॥ ४ ॥

इदानीं सत्यादीनि भिक्षोः सम्यग्ज्ञानसहकारीणि विदधाति—सत्येनेति। मृषावदनत्यागेन तपसा "मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तपः" इति स्मृतिः। तेन तपसा तदेवाऽऽत्मदर्शनानुकूलं न चान्द्रायणादि। सम्यग्ज्ञानेन यथाभूतात्मदर्शनेन। नित्यमिति सर्वत्र संबध्यते। कासावात्मा य एतैः साधनैर्लभ्यतेऽत आह—अन्तःशरीर इति। शरीरमध्ये हृदयाकाश इत्यर्थः। ज्योतिर्मयो रुक्मवर्णः। शुभ्रः शुद्धः। क्षीणदोषा रागद्वेषमोहरहिताः ॥ ५ ॥

सत्याख्यसाधनस्य स्तुतिमाह—सत्यमेवेति। सत्यवाञ्जयति नानृतं नानृतवादीत्यर्थः। सत्येन यथाभूतवादव्यवस्थया पन्था देवयानाख्यो विततो विस्तीर्णः। येन यथाभूतसत्यवर्तित्वेनाऽऽक्रमन्त्याक्रमन्त ऋषयो दर्शनवन्त आप्तकामा विगततृष्णा यत्र यस्मिन्सत्यवर्तित्वे तत्परमार्थतत्त्वं सत्यस्योत्तमसाधनस्य संबन्धि साध्यं परमं प्रकृष्टं निधानं पुरुषार्थरूपेण निधीयत इति निधानं वर्तते। तत्र च येन पथा क्रमन्ति सत्येन वितत इति पूर्वेण संबन्धः ॥६॥

किं तद्ब्रह्म किंधर्मकं चेत्यत आह—बृहच्चेति। विविधमादित्यचन्द्राद्याकारेण भाति दीप्यते दूरात्सुदूरेऽविदुषामगम्यत्वात्। अन्तिके समीपे विदुषामात्मत्वात्। सर्वान्तरत्वाच्च। पश्यत्सु चेतनावत्स्विहैव न दूरे निहितं स्थितं गुहायां बुद्धिलक्षणायाम् ॥ ७ ॥

देवैरिन्द्रियैः। असाधारणमुपलब्धिसाधनमाह—ज्ञानेति। आत्मावबोधेन विशुद्धसत्त्वो निर्मलान्तःकरणस्ततस्तस्मात्सत्त्वान्निष्कलमवयवभेदरहितं ध्यायमानश्चिन्तयन् ॥ ८ ॥

कासौ चेतसा वेद्योऽत आह—यस्मिन्निति। यस्मिञ्शरीरे हृत्पद्मे प्राणो वायुः पञ्चधा व्यानादिभेदेन। कद्दिशेन चेतसा वेदितव्य इत्यत आह—प्राणैरिति। प्राणैः सहेन्द्रियैश्चित्तं सर्वमन्तःकरणं प्रजानामोतं व्याप्तं क्षीरमिव स्नेहेन काष्ठमिवाग्निना। सर्वं हि प्रजानामन्तःकरणं चेतनावत्प्रसिद्धं लोके। यस्मिंश्चित्ते विशुद्धे शोकादिमलविमुक्ते विभवति विशेषेण स्वेनाऽऽत्मना भवत्यात्मानं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

य एवं सर्वात्मानमात्मत्वेन प्रतिपन्नस्तस्य सर्वात्मत्वादेव सर्वावाप्तिलक्षणं फलमित्याह—यं यमिति। लोकं पित्रादिलक्षणं संविभाति संकल्पयति। जयते प्राप्नोति। स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्त इत्यादिश्रुत्यन्तरात्। अर्चयेत्पादप्रक्षालनशुश्रूषणनमस्कारादिभिः ॥ १० ॥

इति मुण्डकोपनिषद्दीपिकायां तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

सोऽर्चको वेद जानाति यथोक्तलक्षणं ब्रह्म धाम सर्वकामानामास्पदं निहितमर्पितम्। यच्च स्वेन ज्योतिषा भाति शुभ्रं शुद्धं पुरुषमात्मज्ञं परमिव देवमकामा विभूतितृष्णारहिताः सन्तः शुक्रं बीजं शरीरोपादानकारणमतिवर्तन्त्यतिगच्छन्ति धीरा धीमन्तः। अपुनर्भवमिच्छंस्तं पूजयेदिति भावः ॥ १ ॥

कामत्याग एव प्रधानं साधनमिति दर्शयति—कामान्य इति। मन्यमानस्तत्तद्गुणांश्चिन्तयमानः कर्मभिः काम्यकर्मभिस्तत्र तत्र स्वर्गनरकादौ पर्याप्तकामस्याकामत्वेन परि समन्तत आप्ताः कामा येन तस्य कृतात्मनो विद्यया

परेण रूपेण कृत आत्मा यस्येहैव तिष्ठत्येव शरीरे कामा जन्महेतवः प्रविलीयन्ति नश्यन्ति ॥ २ ॥

यद्येवं सर्वलाभात्परम आत्मलाभस्तर्हि तल्लाभाय प्रवचनादय उपाया बाहुल्येन कर्तव्या इति प्राप्त इदमुच्यते— नायमिति । प्रवचनेन वेदशास्त्राध्ययनबाहुल्येन मेधया ग्रन्थार्थधारणशक्त्या बहुना श्रुतेन भूयसा तात्पर्यावधारणेन । केन तर्हि लभ्यत इत्यत आह—यमेवेति । यं साधकमेवाऽऽत्मा वृणुते वरं ददाति कृपयति तेन लभ्यः "यं साधु निनीषति तं साधु कारयति यमसाधु निनीषति तमसाधु कारयति" इति श्रुत्यन्तरात् । कं वृणुत इति चेत्तत्र तन्त्रेणेदमेवोत्तरम् । यं प्रसिद्धमात्मानमेष साधको वृणुते भजति । वृङ् संभक्तौ संभक्तिः सेवा । तेन लभ्यः "स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः" इति स्मृतेः । तस्मादन्यत्यागेनाऽऽत्मलाभप्रार्थनैवैकाग्रतयाऽऽत्मलाभसाधनमित्यर्थः । विवृणुते प्रकाशयत्यविद्यावच्छिन्नां स्वां तनुम् ॥ ३ ॥

आत्मप्रार्थनासहायभूतानि च साधनानि बलाप्रमादतपांसि लिङ्गयुक्तानि संन्याससहितानीत्याह—नायमात्मा बलहीनेनेति । बलहीनेनाऽऽत्मनिष्ठाजनितवीर्यहीनेन प्रमादात्पुत्रपश्वाद्यासङ्गादलिङ्गात्संन्यासरहितात्तपसो ज्ञानात् । एतैरुपायैर्बलाप्रमादसंन्यासज्ञानैर्विद्वान्विवेक्यात्मवित्तस्य विदुष एष आत्मा जीवो ब्रह्माख्यं धाम विशते प्रविशति ॥ ४ ॥

कथं ब्रह्म प्रविशतीत्याशङ्क्यैतिह्येनोत्तरयति—संप्राप्येति । कृतात्मानः परमात्मरूपेणैव निष्पन्नात्मानः सन्तः । सर्वगं सर्वव्यापि सर्वतः सर्वत्र प्राप्य नोपाधिपरिच्छिन्नेनैकदेशेन युक्तात्मानो नित्यं समाहितस्वभावाः सर्वमेव समस्तं शरीरपातकाल आविशन्ति भिन्नघटाद्याकाशवदविद्याकृतोपाधिपरिच्छेदं जहति ॥ ५ ॥

ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः । एकोऽप्यनेकवद्दृश्यत इति बहुवचनम् । तेषु परान्तकालः संसारावसाने देहपरित्यागकालस्तस्मिन्काले परामृताः परममृतं ब्रह्माऽऽत्मभूतं येषां ते जीवन्मुक्ताः सन्तः परि समन्तात्प्रदीपनिर्वाणवद्घटाकाशवच्च मुच्यन्ति ब्रह्मणि निवृत्तिमुपयान्ति न देशान्तरे गमनमपेक्षन्ते ।

"शकुनीनामिवाऽऽकाशे जले वारिचरस्य वा ।
पदं यथा न दृश्येत तथा ज्ञानवतां गतिः" ॥ ६ ॥

किंच मोक्षकाले या देहारम्भिकाः कलाः प्राणाद्यास्ताः प्रतिष्ठाः स्वानि कारणानि गता भवन्ति । पञ्चदश पञ्चदशसंख्याकाः प्रश्नोपनिषदि षष्ठप्रश्नोक्तास्ता यथा—

"कलाः षोडश भूतानि प्राणोऽक्षं जन्म कर्म च ।
श्रद्धा यज्ञास्तपो मन्त्रा मनोमात्रं शरीरकम्" इति ॥

षोडशं शरीरं तु पतितं तिष्ठति । देवाश्चक्षुरादिकरणाद्यधिष्ठातारः प्रतिदेवतास्वादित्यादिषु गता भवन्ति । कर्माण्यप्रवृत्तफलानि विज्ञानमयश्चाऽऽत्माऽविद्याकृतबुद्ध्याद्युपाधिमात्मत्वेन मत्त्वा जलादिषु सूर्यादिप्रतिबिम्बवदिह प्रविष्टो देहभेदेषु कर्मणां तत्फलार्थत्वादतो विज्ञानमयो विज्ञानप्राय आत्मा तिष्ठत उपाध्यपनये सति सर्वे परेऽव्यये ब्रह्मण्येकी भवन्त्यविशेषत्वमापद्यन्ते जलाद्याधारापनय इव सूर्यादिप्रतिबिम्बाः सूर्यादौ । घटाद्यपनय इवाऽऽकाशो महाकाशे ॥ ७ ॥

दृष्टान्तान्तरमाह—यथेति । अस्तमदर्शनमविशेषात्मभावं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति परादक्षरात्पूर्वोक्तात्परं दिव्यं पुरुषं यथोक्तलक्षणमुपैत्युपगच्छति ॥ ८ ॥

ननु श्रेयस्यनेके विघ्नाः प्रसिद्धा अतः क्लेशानामन्यतमेनान्येन वा देवादिना विघ्नितो ब्रह्मविदप्यन्यां गतिं मृतो गच्छेन्न ब्रह्मैवेति चेन्न । विद्ययैव सर्वप्रतिबन्धस्यापनीतत्वादविद्याप्रतिबन्धमात्रो हि मोक्षो नान्यप्रतिबन्धो नित्यत्वादात्मभूतत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याऽऽह—स य इति । वेद साक्षादहमस्मीति विजानाति यः स ब्रह्मैव भवति । नान्यां गतिं गच्छति देवैरपि तस्य ब्रह्मप्राप्तिं प्रति विघ्नो न शक्यते कर्तुमात्मा ह्येषां स भवति तस्माद्विद्वान्ब्रह्मैव भवति । फलान्तरमाह—नास्येति । फलान्तरं तरतीति, तरति जीवन्नेवातिक्रान्तो भवति गुहाग्रन्थिभ्यो हृदयाविद्याग्रन्थिभ्यः ॥ ९ ॥

अथेदानीं ब्रह्मविद्यासंप्रदानविध्युपप्रदर्शनेनोपसंहारः क्रियते—तदेतदिति । ऋचा मन्त्रान्तरेणाभ्युक्तमभिप्रकाशितं क्रियावन्तो यथोक्तकर्मानुष्ठानयुक्ता ब्रह्मनिष्ठा अपरस्मिन्ब्रह्मण्यभियुक्ताः परब्रह्म बुभुत्सवः स्वयमेकऋषिनामानमग्निं जुह्वते जुह्वति । श्रद्धयन्तः श्रद्धां कुर्वन्तः सन्तस्तेषामेव संस्कृतात्मनां पात्रभूतानामेतां ब्रह्मविद्यां वदेत ब्रूयाच्छिरोव्रतं शिरस्यग्निधारणलक्षणं प्रसिद्धं व्रतम् ॥ १० ॥

तदेतदक्षरं सत्यं पुरा पूर्वमुवाच शौनकाय विधिवदुपसन्नाय पृष्टवते निगदितवान् । अन्योऽपि तथैवोपसन्नाय ब्रूयादित्यर्थः । एतद्ग्रन्थरूपमचीर्णव्रतोऽव्रती नाधीते न पठति । चीर्णव्रतस्य हि संस्कृता फलाय विद्या भवतीति । समाप्ता ब्रह्मविद्या । सा येभ्यो ब्रह्मादिभ्यः पारम्पर्यक्रमेण संप्राप्ता तेभ्यो नमः परमर्षिभ्यः परमं ब्रह्म साक्षाद्दृष्टवन्तो ये ब्रह्मादयोऽवगतवन्तश्च ते परम-

षयस्तेभ्यो भूयोऽपि नमः । द्विरुक्तिरत्यन्तादरार्था । शिरस्यग्निधारणव्रतादस्य ग्रन्थस्य मुण्डकोपाख्या प्रसिद्धा ॥ ११ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्दीपिकायां तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति तृतीयमुण्डकं समाप्तम् ॥ ३ ॥

नारायणेन रचिता शंकरोक्त्युपजीविना ॥
अस्पष्टपदवाक्यानां दीपिका मुण्डके शुभा ॥ १ ॥

इति श्रीनारायणविरचिताऽथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्दीपिका समाप्ता ॥

अथास्या मुण्डकोपनिषदः खण्डान्तर्गतमन्त्रप्रतीकानां वर्णानुक्रमणिका ।

समाप्तिमगमदियं वर्णानुक्रमणिका।

रु० आ० आ० पै०

रा० रा० पणशीकरोपाह्वैर्वासुदेवशास्त्रिभिः संशोधिता। तस्या आद्यखण्डत्रितयात्मकः प्रथमो भागस्तस्य मूल्यम् ३ ८ ३ ६

२५-२. स्कन्दपुराणान्तर्गता सूतसंहिता श्रीमाधवाचार्यकृतटीकोपेता । तस्या अन्तिमखण्डपूर्वभागरूपो द्वितीयो विभागस्तस्य मूल्यम् ४ ४ ४ ०

२५-३. सूतसंहितान्तिमखण्डोत्तरभागरूपस्तृतीयो विभागस्तस्य मूल्यम् ... ३ १२ ३ ६

२६. पालकाप्यमुनिविरचितो हस्त्यायुर्वेदः, जयपुरमहाराजाश्रितेन संस्कृतपाठशालाध्यापकेन वे० शा० दाधीचपण्डितशिवदत्तेन संशोधितः ७ ६ ६ ०

२७. कुसुमावल्याख्यटीकासंवलितो वृन्दमाधवः, करवीरपुरनिवासिभिः कृष्णशास्त्रितनूजैः पाध्ये इत्युपाह्वैः हणमंतशास्त्रिभि संशोधितः ६ १२ ७ ०

२८. अष्टादशपुराणान्तर्गतं श्रीमद्व्यासप्रणीतं ब्रह्मपुराणम्, आनन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितम् ६ ४ ६ ६

२९. श्रीनारायणशंकरानन्दविरचितदीपिकासमेतानामथर्वशिखाद्यानां हंसोपनिषदन्तानां द्वात्रिंशन्मितानामुपनिषदां समुच्चयस्तस्य मूल्यम् ६ १२ ६ ०

इह समुच्चये संगृहीतानामुपनिषदां वर्णानुक्रमतो नामान्यधो लिख्यन्ते—

१ अथर्वशिखोपनिषत्
२ अथर्वशिरउपनिषत्
३ अमृतनादोपनिषत्
४ अमृतबिन्दूपनिषत्
५ आत्मोपनिषत्
६ आरुणेय्युपनिषत्
७ कैवल्योपनिषत्
८ कौषीतक्युपनिषत्
९ क्षुरिकोपनिषत्
१० गर्भोपनिषत्
११ गोपालपूर्वतापनीयोपनिषत्
१२ गोपालोत्तरतापनीयोपनिषत्
१३ चूलिकोपनिषत्
१४ जाबालोपनिषत्
१५ तेजबिन्दूपनिषत्
१६ ध्यानबिन्दूपनिषत्
१७ नादबिन्दूपनिषत्
१८ नीलरुद्रोपनिषत्
१९ परमहंसोपनिषत्
२० पिण्डोपनिषत्
२१ प्राणाग्निहोत्रोपनिषत्
२२ ब्रह्मोपनिषत्
२३ ब्रह्मबिन्दूपनिषत्
२४ ब्रह्मविद्योपनिषत्
२५ मैत्र्युपनिषत्
२६ योगतत्त्वोपनिषत्
२७ योगशिखोपनिषत्
२८ रामपूर्वतापनीयोपनिषत्
२९ रामोत्तरतापनीयोपनिषत्
३० संन्यासोपनिषत्
३१ सर्वोपनिषत्
३२ हंसोपनिषत्

३०. नृसिंहपूर्वोत्तरतापनीयोपनिषत्, श्रीमच्छंकराचार्यविरचितपूर्वतापनीयभाष्यविद्यारण्यप्रणीतोत्तरतापनीयदीपिकाभ्यां समेता। आनन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधिता तस्या मूल्यम् १ १२ २ ०

३१. श्रीनित्यानन्दमुनिविरचिता बृहदारण्यकोपनिषन्मिताक्षरा । आगाशे इत्युपाह्वबालशास्त्रितनूजैः काशीनाथशास्त्रिभिः संशोधिता २ १२ २ ६

३२-१. ऐतरेयब्राह्मणं श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेतम्, 'आगाशे' इत्युपाह्वैर्बालशास्त्रितनूजैः काशीनाथशास्त्रिभिः संशोधितम्। तस्याऽऽदिमपञ्चिकाचतुष्टयमितः प्रथमो भागस्तस्य मूल्यम्... ... ... ५ १० ५ ०

सांप्रतं मुद्रणावस्थायां वर्तमानानि पुस्तकानि ।

धन्वन्तरीयनिघण्टू राजनिघण्टुसहितो भाषासप्तकगतपर्यायशब्दसमेतद्रव्यावलिवर्णानुक्रमकोशसहितः सपरिशिष्टश्च, वे० शा० रा० रा० वैद्योपनामकैर्नारायणशास्त्रिभिः संशोधितः ।

श्रीशार्ङ्गदेवकृतः संगीतरत्नाकरश्चतुरकल्लिनाथविरचितटीकासमेतः ।

एतत्स्थूलवर्णपङ्क्तेरधो यानि पुस्तकानि क्रमशः प्रदत्तानि सन्ति, तान्यस्माभिः सांप्रतं संशोध्यन्ते । अतस्तानि पुस्तकान्येष्वन्यतमं वा यस्य कस्यापि सकाशे स्याच्चेत्, तर्हि तेनावश्यमस्मत्सकाशं प्रेषणीयम् । तेनास्मदुपरि तस्य महत्युपकृतिः स्यात् । वयमपि तस्य तत्पुस्तकं शोधनमुद्रणानन्तरं मुद्रितैकपुस्तकसमेतं प्रेषयिष्यामः ।

अपरार्ककृतटीकासमेता याज्ञवल्क्यस्मृतिः ।

तैत्तिरीयशाखिनां संहिताब्राह्मणारण्यकानि श्रीमत्सायणाचार्यकृतभाष्यसमेतानि ।

श्रीमद्भगवद्गीता, आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितश्रीमच्छांकरभाष्यसमेता माध्ववाल्लभरामानुजीयपैशाचभाष्यैश्च सहिता ।

यास्कमुनिविरचितं निरुक्तं दुर्गाचार्यप्रणीतभाष्योपेतम् ।

विद्यारण्यकृता छान्दोग्योपनिषद्दीपिका ।

(इत्येतानि पुस्तकानि सांप्रतं संशोध्यन्ते)

इयं ग्रन्थावलिर्न प्रातिमासिकी । अस्यां दूरदेशसंपादितैर्बहुभिः पुस्तकैर्ग्रन्थस्य सपाठान्तरनिर्देशं परिशोधनं भवति । यदा च द्वित्रमासैर्ग्रन्थः परिपूर्णो भवति तदैव सर्वेभ्यो ग्राहकेभ्यो दीयते । नियतग्राहकेभ्य आनन्दाश्रमस्थमुद्रितशतपृष्ठानां मूल्यं द्वादशाऽऽणका गृह्यन्ते । तेषां पुस्तकप्रेषणाद्यर्थं धनव्ययो नैव भवति । अनियतग्राहकेभ्यस्तु शतपृष्ठानां मूल्यमेको रूपकः । पुस्तकप्रेषणाद्यर्थं धनं च गृह्यते । पुस्तकमूल्यग्रहणं पुस्तकप्रेषणात्पूर्वं पश्चाद्वा न, किंतु पुस्तकप्रापणसमय एव । नियतानियतग्राहकेभ्यः पुस्तकानि व्ह्यालुपेबलपोष्टमार्गेण प्रेष्यन्ते ।

केवलदशोपनिषदां पुस्तकान्यपि सहैवास्माभिर्दीयन्ते, तेषां मूल्यं–सार्धैकविंशतिरूपकाः(२१॥) सन्ति, तथा दशोपनिषदः, अधिकरणमालासमेतशारीरशांकरभाष्यं चेति प्रस्थानद्वयमपि सहैव दीयते तस्य मूल्यं—त्रयस्त्रिंशद्रूपकाः(३०) । पुस्तकप्रेषणार्थं धनं तु ग्राहकसकाशादेव गृह्यते । पुस्तकानि व्ह्यालुपेबलपोष्टमार्गेण प्रेष्यन्ते । तस्य धनव्ययोऽपि ग्राहकसकाशादेव गृह्यते ।

एतद्ग्रन्थावलीगतपुस्तकग्रहणेच्छुभिः पुण्यपत्तनस्थानन्दाश्रममुद्रणालये, अथवा मुंबापुर्यां 'ज्येष्ठाराम मुकुंदजी' इत्येतेषां रामवाडीसंज्ञकचतुष्पथस्थितपुस्तकविक्रयणालये पत्रं प्रेषणीयम् । परं च केवलदशोपनिषत्पुस्तकग्रहणेच्छुभिः प्रस्थानद्वयग्रहणेच्छुभिश्च, पुण्यपत्तनस्थानन्दाश्रममुद्रणालय एव पत्रं प्रेषणीयम् । ग्राहकाणां पत्रप्रापणसमय एवाविलम्बेन पुस्तकक्रयणनियुक्तजनेभ्यः पुस्तकप्रेषणं भविष्यति ।

पद्मपुराणम् ।

अष्टादशपुराणान्तर्गतं श्रीमत्पद्मपुराणं कै० श्री० रावसाहेब मण्डलीकेत्युपनामधारिभिः 'विश्वनाथ नारायण' इत्येतैर्महता परिश्रमेण बहुतराणि पुस्तकानि मेलयित्वा सपाठान्तरनिर्देशं संशोधितम् । नैवैतदानन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलीगतं किं तु स्वतन्त्रमेवास्माभिर्मुद्रापितं तस्य मूल्यम् ... ...

	रु०	आ०	रु०	आ०
	२०	०	१	६

पूर्वमस्या **आनन्दाश्रमसंस्थाया** उत्पादकास्तत्रभवन्तः परमपूज्या विपश्चिन्मण्डलीमण्डनायमाना **मत्पितृव्यचरणा** मोहमयीनगरस्थित**महान्यायपरिषदि** स्वपक्षीयार्थसमर्थनपटवो वाग्मिनः **आपटे** इत्युपनामधेया**श्चिमणाजी**तनूजन्मानो **महादेव** इत्याख्याप्रख्या एतत्स्थलं खलु स्वनामोपनामोपपदादिनिर्देशलेखनेनामण्डयन्, परंत्वद्य दुरन्तमहिमवतो दिष्टस्य परिकोपाद्धन्तात्यन्तकष्टतरलेखनप्रसङ्गः समजनीति खिद्यते मदीयश्चेतः ।

एतदा**नन्दाश्रम**संस्थासंस्थापका उपरि निर्दिष्टा अस्मत्पितृव्यचरणा इन्द्रजालसदृशासत्प्रपञ्चसंन्यसनपुरःसरस्वीकृता**न्तिमाश्रमाः** सन्त **आनन्दसरस्वती**त्यन्तिमाश्रमसंज्ञालंकृतवन्तो रसरसावसुवसुमती(१८१६)संमिते शालिवाहनशके शरदृताविषेमास्यसिते पक्षे नवम्यां विहाय विनश्वरं पाञ्चभौतिकं वर्ष्म, जरामरणरहितसच्चिदद्वयानन्द**परब्रह्म**सायुज्यमवाप्याखण्डानन्दानुभूतिमासादयामासुः ।

अथ तैरेवैतत्संस्थाव्यवस्थापकपदनियुक्तश्च **तद्भ्रातृजोऽहं** वहामि तन्निर्दिष्टनियमानुरूप**मानन्दाश्रम**संस्थागतकार्यभरमिति सविनयं निवेद्य विरम्यते ।

हरि नारायण आपटे.

वैशाख शुद्ध ११ शके १८१८.